

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΕΙΟΝΟΜΙΑΣ, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ
ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ 1930
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ»

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΚΟΤΑΡΙΔΟΥ ΒΑΛΕΝΤΙΝΑ

ΑΜ: B2017062

ΕΠΟΠΤΗΣ: ΔΡΑΚΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΕΞΕΤΑΣΤΡΙΑ: ΚΑΒΒΑΔΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ

ΚΟΖΑΝΗ 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σ. 5
---------------	------

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	σ. 7
---------------	------

ABSTRACT.....	σ. 8
---------------	------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α. Αρχειακές Πηγές – Μεθοδολογία έρευνας.....	σ. 10
---	-------

β. Δομή της πτυχιακής εργασίας.....	σ. 11
-------------------------------------	-------

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1.1 Το ιστορικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου για την Ελλάδα.....	σ. 13
---	-------

1.2 Η διακυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932).....	σ. 18
--	-------

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

2.1 Οι εφημερίδες της περιόδου.....	σ. 22
-------------------------------------	-------

2.2 Η εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς».....	σ. 25
--------------------------------------	-------

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ 1922-1936

3.1 Η έλευση των προσφύγων και τα δημόσια έργα.....	σ. 27
3.2 Η αγροτική παραγωγή της περιοχής.....	σ. 31
3.3 Τα επαγγέλματα και οι βιοτεχνίες.....	σ. 33
3.4 Η ανάπτυξη του συνδικαλισμού και τα σωματεία.....	σ. 35

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΖΑΝΗ 1922-1936

4.1 Λογοτεχνία.....	σ. 38
4.2 Μουσική.....	σ. 39
4.3 Θέατρο.....	σ. 40
4.4 Πολιτιστικοί σύλλογοι.....	σ. 41

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σ. 43
-------------------	-------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σ. 44
-------------------	-------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	σ. 53
------------------	-------

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η συγγραφή της πτυχιακής εργασίας με τίτλο *«Η πολιτιστική και οικονομική ζωή στην πόλη της Κοζάνης την περίοδο του 1930 μέσα από τις αρχειακές πηγές»* έχει ως στόχο την ανάδειξη της οικονομίας και του πολιτισμού της γενέτειράς μου, Κοζάνης. Αποφάσισα να ασχοληθώ με αυτό το θέμα, διότι διαπίστωσα πως η ιδιαίτερη πατρίδα μου έχει μακραίωνη ιστορία, συμβάλλοντας καθοριστικά στην ανοικοδόμηση του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους. Έτσι, θεώρησα ορθό να προβάλλω την ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής μου την περίοδο του 1930, ανακαλύπτοντας μέσα από τη ενδελεχή μελέτη των τοπικών αρχειακών πηγών πως η πόλη της Κοζάνης άλλαξε ριζικά και εξελίχθηκε σε μεγάλο βαθμό από την έλευση των προσφύγων, με την ανταλλαγή των πληθυσμών που έλαβε χώρα στα 1922.

Δυστυχώς, όμως η συγγραφή της παρούσα πτυχιακής εργασίας υπήρξε αρκετά δύσκολη εξαιτίας της πανδημίας covid-19, η οποία δημιούργησε σειρά προβλημάτων για τους ερευνητές, καθώς οι βιβλιοθήκες και τα αρχεία ανέστειλαν τη λειτουργία τους για ένα εύλογο χρονικό διάστημα. Παρόλα αυτά, κατάφερα την επιθυμητή πρόσβαση στο αρχείο της Κοβενταρείου Δημοτική βιβλιοθήκη Κοζάνης όπου και λαμβάνει χώρα πλούσιο ιστορικό αρχείο της πόλης, με λυτά έγγραφα, κώδικες και τοπικές εφημερίδες.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά το προσωπικό της ΚΔΒΚ, διότι μου έδωσε τη δυνατότητα να δανειστώ κάποια σημαντικά βιβλία, ώστε να ολοκληρώσω με επιτυχία την πτυχιακή εργασία. Επίσης, οι αρχειακές πηγές που μελέτησα, καθώς και ένα μεγάλο μέρος της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας, υπήρχαν σε ψηφιακή μορφή, διευκολύνοντας τη έρευνά μου. Ακόμη, για την ολοκλήρωση της εργασίας καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν τα πρακτικά των τοπικών συνεδρίων και οι διπλωματικές εργασίες τοπικών ερευνητών. Όσον αφορά, τη μελέτη των αρχειακών πηγών προχώρησα στην αποδελτίωση των άρθρων της εβδομαδιαίας εφημερίδας «Βόρειος Ελλάς», που σχετίζονταν με την οικονομία και το πολιτισμό την περίοδο 1930.

Εν κατακλείδι, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στους καθηγητές μου, κ. Δρακάκη Εμμανουήλ και κ. Καββαδία Αλεξάνδρα, για την καθοδήγηση και την στήριξη τους καθ' όλη την διάρκεια της εκπόνησης της πτυχιακής εργασίας. Ακόμη, θα έπρεπε να τονισθεί ότι οι εν λόγω καθηγητές παρείχαν μεγάλη ψυχολογική στήριξη στους φοιτητές στα πλαίσια των μαθημάτων που με επιτυχία διεκπεραίωσαν.

Συν τοις άλλοις, ευχαριστώ θερμά την οικογένεια μου καθώς και τους φίλους μου που με υποστήριξαν μέχρι τέλους και με ενθάρρυναν να συνεχίσω παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπισα εξαιτίας των δυσμενών συνθηκών της υγειονομικής κρίσης του covid-19, με αποτέλεσμα να ολοκληρώσω με επιτυχία την συγγραφή της πτυχιακής εργασίας μου.

Κέρκυρα,
Ιούνιος 2021

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Εισαγωγή: Η παρούσα πτυχιακή εργασία εντάσσεται στο ιστορικό πλαίσιο του ελληνικού Μεσοπολέμου και μελετά την οικονομία και τον πολιτισμό της Κοζάνης μέσα από τον τοπική εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», την περίοδο του 1930. Ο Μεσοπόλεμος (1922-1936) αποτέλεσε μία ιδιαίτερα ταραγμένη περίοδο για την νεότερη Ελληνική ιστορία, καθώς επηρέασε αμφίδρομα και διαμόρφωσε τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, η οποία δοκιμάστηκε αφενός από την Μικρασιατική καταστροφή με την έλευση και αποκατάσταση των προσφύγων και αφετέρου από τις συνεχόμενες προσπάθειες εσωτερικής ανασυγκρότησης. Αποτέλεσμα των άνω διαδικασιών διαδραμάτισε η πτώση του βιοτικού επιπέδου των μεσαίων τάξεων και η γενική δυσαρέσκεια του πληθυσμού της χώρας από την πορεία των εθνικών εξελίξεων.

Σκοπός: Με τη συγγραφή της παρούσας εργασίας επιδιώκεται αφενός η παρουσίαση της οικονομικής εξέλιξης της Κοζάνης την εποχή του Μεσοπολέμου και αφετέρου η ανάδειξη του πολιτισμού την εν λόγω περίοδο, με την δημιουργία και ανάπτυξη των πολιτιστικών συλλόγων.

Υλικό και μέθοδος: Για τη συγγραφή της παρούσας πτυχιακής εργασίας, μελετήθηκαν γραπτές πηγές, όπως ο τοπικός Τύπος και ιδιαίτερα η εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», την περίοδο του 1930. Πιο συγκεκριμένα, η εφημερίδα τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1927 στην Θεσσαλονίκη. Έπειτα, μεταφέρθηκε στην Κοζάνη στα 1928. Ήταν εβδομαδιαία. Εκδότης ήταν ο Σταύρος Θεοδοσιάδης, θερμός υποστηρικτής του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε για τη συγγραφή της παρούσας πτυχιακής εργασίας κινήθηκε με γνώμονα τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας (ελληνικής και ξένης) και παράλληλη έρευνα πρωτογενών πηγών. Για την ολοκληρωμένη μελέτη αυτού του θέματος ήταν απαραίτητο να προηγηθεί μία σύντομη αναφορά στην πολιτική κατάσταση που επικρατεί από το 1928 έως το 1932 τόσο στην Κοζάνη, όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα, καθώς και στον ρόλο που διαδραμάτισε ο Τύπος, ως πρωτογενής πηγή, στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Στην παρούσα εργασία αναλύονται πληροφορίες, για τον τοπικό τύπο της Κοζάνης κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου. Συγκεκριμένα, αποδελτιώσαμε τις σχετικές πληροφορίες που μας δίνει η εφημερίδα Βόρειος Ελλάς στα 1930.

Συμπέρασμα: Στην περίοδο του μεσοπολέμου οι ελληνικές εφημερίδες ανέπτυξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τα αθλητικά δρώμενα όσο και για την ίδρυση των ερασιτεχνικών ομάδων. Στη συνέχεια παρατηρήθηκε η ανάπτυξη των οικονομικών σελίδων, η οποία κορυφώθηκε με την άνθιση του χρηματιστηρίου. Παρόλα αυτά, υπήρξε

ενδιαφέρον ενός μεγάλου αριθμού εφημερίδων για τις τέχνες και τα γράμματα. Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και η εφημερίδα που μελετήσαμε «Βόρειος Ελλάς». Από τα άρθρα της εφημερίδα διαπιστώνουμε πως από την έλευση των προσφύγων έως το 1930, η οικονομία της Κοζάνης εξελίσσονταν θετικά σε όλους τους κλάδους της παραγωγής και μεταποίησης. Ωστόσο, η ευμάρεια αντιστράφηκε με τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929. Από την άλλη πλευρά, ο πολιτισμός της πόλης κινήθηκε σε ανοδική πορεία, με την ίδρυση πολιτιστικών και αθλητικών συλλόγων.

Λέξεις κλειδιά: Μεσοπόλεμος, Τύπος, Εφημερίδες, Βόρειος Ελλάς, Κοζάνη.

ABSTRACT

Introduction: The present dissertation is part of the historical context of the Greek Interwar period and studies the economy and culture of Kozani through the local newspaper "Northern Greece", the period of 1930. The interwar period (1922-1936) was a particularly turbulent period for the modern Greek history, as it influenced both ways and shaped the modern Greek society, which was tested on the one hand from the Asia Minor catastrophe with the arrival and rehabilitation of refugees and on the other hand from the continuous efforts of internal reconstruction. The result of the above processes was the fall of the living standard of the middle classes and the general dissatisfaction of the population of the country with the course of the national developments.

Purpose: With the writing of the present work, on the one hand, the presentation of the economic development of Kozani during the interwar period is sought, and on the other hand, the promotion of culture in that period, with the creation and development of cultural associations.

Methodology: For the writing of this dissertation, written sources were studied, such as the local press and especially the newspaper "Northern Greece", in the period of 1930. More specifically, the newspaper was first printed in 1927 in Thessaloniki. Then, he was transferred to Kozani in 1927. It was weekly. The publisher was Stavros Theodosiadis, a staunch supporter of Eleftherios Venizelos. The method followed for writing of this dissertation moved to study of the relevant literature (Greek and foreign) and parallel research of primary sources. For the complete study of this issue it was necessary to precede a brief reference to the political situation prevailing from 1928 to 1932 both in Kozani and in the rest of Greece, as well as to the role which the press played, as a primary source, in the history of modern Greece. In the present work, information about the local press of

Kozani during the interwar period is analyzed. Specifically, we indexed the relevant information given to us by the newspaper Northern Greece in 1930.

Conclusion: In the interwar period, Greek newspapers developed a special interest in both sports events and the establishment of amateur teams. Then there was the growth of the financial pages, which peaked with the stock market boom. Nevertheless, a large number of newspapers were interested in the arts and letters. The newspaper we studied "Northern Greece" moved in the same context. From the newspaper articles we find that from the arrival of the refugees until 1930, the economy of Kozani was evolving positively in all sectors of production and processing. However, prosperity was reversed by the effects of the global financial crisis of 1929. On the other hand, the city's culture moved upwards, with the establishment of cultural and sports clubs.

Keywords: Interwar, Press, Newspapers, Northern Greece, Kozani.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α. Αρχειακές πηγές – Μεθοδολογία έρευνας

Η μελέτη και αξιοποίηση των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών από έναν ερευνητή αποτελεί βασικό παράγοντα για την ερμηνεία των διαφόρων ιστορικών ζητημάτων καθώς και για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης.¹

Αρχικά, ο ερευνητής είναι αναγκαίο να εστιάσει στις βασικές επιστημονικές αρχές για την πληρέστατη αξιοποίηση των πηγών, όπως η προσεκτική συλλογή του αρχειακού υλικού, η πολύπλευρη έρευνα στις δημοσιευμένες πηγές για το θέμα που πραγματεύεται, η άριστη γνώση των ιστορικών γεγονότων της περιόδου που μελετά, καθώς και η ένταξη του πρωτογενούς υλικού στο σωστό θεωρητικό πλαίσιο της μέχρι τώρα ιστοριογραφίας.²

Η μεθοδολογία έρευνας εστιάζει τόσο στη σύνθεση όσο και στην παράθεση των ιστορικών πηγών. Έτσι, ο μελετητής συνδυάζει τα ιστορικά δεδομένα της βιβλιογραφίας με αυτά της ιστορικής πηγής. Απαραίτητη διαδικασία που θα πρέπει να ακολουθηθεί από τον ερευνητή είναι η σύγκριση των πρωτογενών και των δευτερογενών πηγών, ώστε να εντοπιστούν νέα δεδομένα ή ακόμη και παραλήψεις από προηγούμενες μελέτες, οι οποίες είναι σχετικές με το θέμα που πραγματεύεται.³

Στο ίδιο πλαίσιο, μελετήθηκε προσεκτικά το αρχειακό υλικό που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας, για την εκπόνηση της εν λόγω πτυχιακής εργασίας. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε βασίστηκε αφενός στη μελέτη της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας και αφετέρου στην έρευνα πρωτογενών πηγών, ο τοπικός Τύπος και ιδιαίτερα η εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς».⁴

Η έρευνα των αρχειακών πηγών ήταν σχετικά εύκολη, καθώς εστίασαμε στο ψηφιακό αρχείο της Βιβλιοθήκης της βουλής των Ελλήνων, όπου εντοπίσαμε μεγάλο όγκο

¹ Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Ιστορική μάθηση (Προτάσεις για τις Πηγές και τη Μεθοδολογία στην Ιστορία)*, Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, Αθήνα 2010, σ. 11-16.

² Γεώργιος Χρ. Αλευράς, «Η διδακτική των ιστορικών πηγών στο μάθημα της ιστορίας της Γ' Λυκείου με τη μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (MOOC)», *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου στη Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων, Θεσσαλονίκη, 6-9 Δεκεμβρίου 2018, [1st International Congress on Management of Educational Units, December 7-9, 2018, Thessaloniki]*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 335.

³ Δημήτριος Κ. Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας το ίχνη της ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 39-43, 45-47.

⁴ Για τον τοπικό τύπο του Μεσοπολέμου βλ. Μάκης Καραγιάννης, «Η Κοζάνη του Μεσοπολέμου μέσα από τον τοπικό τύπο της εποχής», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* 7 (1996), σ. 113-133· Ελευθέριος Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη του Μεσοπολέμου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία στο τμήμα Ιστορίας Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 6-7.

ψηφιοποιημένων εφημερίδων. Μετά από σχετική αναζήτηση, επικεντρωθήκαμε στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», η οποία πραγματευόταν εθνικά, πολιτικά, αγροτικά και κοινωνικά θέματα. Κυκλοφορούσε, ως εβδομαδιαία, κάθε Κυριακή με έκταση συνήθως τεσσάρων σελίδων.

Αναλυτικότερα, στο πρωτοσέλιδο αναγράφεται ο τίτλος της εφημερίδας με μεγάλα κεφαλαία γράμματα. Στα αριστερά αναγραφόταν ο διευθυντής της εφημερίδας, Σταύρος Γ. Θεοδοσιάδης, καθώς και ο διαχειριστής, Δημήτριος Γκαβανάς. Στη δεξιά μεριά λάμβανε χώρα η ημερομηνία έκδοσης και τα έτη κυκλοφορίας, όπως Γ΄ και Δ΄ έτος της περιόδου Β΄. Εστιάσαμε λοιπόν, στην αποδελτίωση της εφημερίδας κατά το έτος 1930 με χρονική περίοδο από 05/01/1930 έως 25/12/1930, ερευνώντας συνολικά 608 λήψεις. Τα άρθρα της εφημερίδας παρουσιάζουν με γλαφυρότητα την οικονομική και πολιτιστική ζωή της Κοζάνης του Μεσοπολέμου.⁵

Τέλος, θα πρέπει να τονισθεί ότι αντιμετωπίσαμε δυσκολίες κατά τη μελέτη μερικών σελίδων της εφημερίδας, καθώς δεν ήταν ευδιάκριτα τα άρθρα και η αρίθμηση τους ήταν λανθασμένη.

β. Δομή της πτυχιακής εργασίας

Η δομή της πτυχιακής εργασίας διαρθρώθηκε, εν πολλοίς, από το αρχειακό υλικό που επιλέξαμε να μελετήσουμε, καθώς και από το θέμα που πραγματεύεται. Στόχος της συγγραφής αποτέλεσε αφενός η παρουσίαση της οικονομικής εξέλιξης της Κοζάνης την εποχή του Μεσοπολέμου και αφετέρου η ανάδειξη του πολιτισμού της πόλεως, την εν λόγω περίοδο, με την δημιουργία και ανάπτυξη των πολιτιστικών συλλόγων. Η παρούσα πτυχιακή εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η ιστορική αναδρομή της περιόδου του Μεσοπολέμου, όπως αυτή διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε στην ελληνική κοινωνία. Έπειτα, ακολουθεί μια σύντομη καταγραφή των σημαντικότερων επιτευγμάτων της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, που ακολούθησε η τελευταία κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932).

⁵ Ψηφιακό αρχείο Εφημερίδας «Βόρειος Ελλάς», από 05/01/1930 έως 25/12/1930, Ψηφιακό Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της πτυχιακής εργασίας αποτυπώνεται η ιστορία του ελληνικού τύπου την εποχή του Μεσοπολέμου. Παρουσιάζονται οι εφημερίδες της περιόδου, με έμφαση στην τοπική εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς» και στον εκδότη Σταύρο Θεοδοσιάδη.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζουμε τα σημαντικότερα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης της Κοζάνης κατά την τετραετία 1928-1932. Ιδιαίτερη μνεία δόθηκε στην έλευση των προσφύγων και στις επιπτώσεις που επέφερε στην τοπική κοινωνία της πόλεως. Έπειτα, εστιάσαμε στην αγροτική παραγωγή της περιοχής, στα επαγγέλματα και την εμπορική κίνηση, όπως εξελίχθηκαν στην εν λόγω περίοδο. Επίσης, μας απασχολεί η ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος και των σωματείων στην Κοζάνη του μεσοπολέμου. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την ανάλυση της οικονομικής κρίσης του 1929 και τις επιπτώσεις της στην κοινωνία της πόλεως.

Στο τέταρτο κεφάλαιο καταγράφονται τα σημαντικότερα στοιχεία για την ανάπτυξη του πολιτισμού της πόλεως. Εστιάσαμε στην λογοτεχνική παραγωγή, στο θέατρο, στη μουσική καθώς και στη δημιουργία των πολιτιστικών συλλόγων.

Τέλος, θα ήταν άξιο λόγου να αναφερθεί ότι στο Παράρτημα της παρούσας πτυχιακής εργασίας παρατίθεται η αποδελτίωση άρθρων οικονομικού και πολιτιστικού περιεχομένου της εφημερίδας «Βόρειος Ελλάς», εν έτη 1930.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1.1 Το ιστορικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου για την Ελλάδα

Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος έχει ως αφετηρία την ήττα του ελληνικού στρατού στο Μικρασιατικό μέτωπο και την καταστροφή της Σμύρνης το 1922.⁶ Ιστορικά γεγονότα, που επέφεραν οδυνηρές συνέπειες για την χώρα, καθώς έκλεισε το μεγάλο ιδεολογικό κεφάλαιο της Μεγάλης Ιδέας και του Αλυτρωτισμού.⁷ Έτσι, ο Μεσοπόλεμος αποτέλεσε αναμφίβολα μία ιδιαίτερα ταραγμένη περίοδο για την νεότερη Ελληνική ιστορία, καθώς επηρέασε αμφίδρομα και διαμόρφωσε τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, η οποία δοκιμάστηκε από αφενός από την έλευση και αποκατάσταση των προσφύγων και αφετέρου από τις συνεχόμενες προσπάθειες εσωτερικής ανασυγκρότησης.⁸

Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης (1923), οδήγησε τις ελληνικές κυβερνήσεις να υιοθετήσουν αναθεωρητικές πολιτικές και να επιδοθούν στην αναδιοργάνωση της χώρας από τα ερείπια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας,⁹ με εξαίρεση της δικτατορία του Θεοδώρου Πάγκαλου (1925-1926), η οποία ακολούθησε διαφορετικές τακτικές στην προσέγγιση των εσωτερικών ζητημάτων της χώρας.

Καίριο σημείο άμεσης αντιμετώπισης της πρώτης ελληνικής κυβέρνησης του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου (Δεκέμβριος 1923) ήταν η αλλαγή του πολιτεύματος.¹⁰ Μετά τις έντονες αντιδράσεις του μεγαλύτερου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας, η οποία θεωρούσε υπεύθυνη την Βασιλική οικογένεια για την ήττα του ελληνικού στρατού και την

⁶ Για τον ελληνικό Μεσοπόλεμο βλ τις μελέτες Άλκης Ρήγος, «Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988· Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

⁷ Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 141.

⁸ Δημήτρης Κουσουρής, «Εισαγωγή. Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (1922-1940)», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρής, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 9-32.

⁹ Γεώργιος Χρ. Αλευράς, *Δυτικομακεδόνες πεσόντες κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-41*, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, Κοζάνη 2020, σ. 25.

¹⁰ Αλέξανδρος - Ανδρέας Κύρτσας, «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης των αρχών του 20ου αιώνα», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986, εκδ. Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990, σ. 63-78.

Μικρασιατική καταστροφή, ο πρωθυπουργός Αλ. Παπαναστασίου πρότεινε την αλλαγή του πολιτεύματος της χώρας, ήτοι από Βασιλευόμενη σε Αβασίλευτη Δημοκρατία. Η ελληνική Βουλή με ψήφισμα στις 25 Μαρτίου του 1924, ανακήρυξε ως πολίτευμα της Ελλάδος, την Αβασίλευτη Δημοκρατία. Η απόφαση επικυρώθηκε και με δημοψήφισμα, που έλαβε χώρα στις 13 Απριλίου 1924.¹¹

Επόμενος στόχος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η περίθαλψη και η αποκατάσταση περίπου 1,5 εκατομμυρίου ομογενών προσφύγων από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, ώστε ο κρατικός μηχανισμός να επιδοθεί στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Το νεοεισερχόμενο ανθρώπινο δυναμικό έπρεπε να απασχοληθεί με δραστηριότητες που είχε αναπτύξει στις προγονικές εστίες, όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία, το εμπόριο και η βιοτεχνία.¹²

Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην αγροτική παραγωγή, καθώς το κράτος μπορούσε να διαθέσει άμεσα στους πρόσφυγες τις εκτάσεις γης των μουσουλμανικών πληθυσμών, που αναχώρησαν για την Τουρκία. Έτσι, προέβη σε αγροτική μεταρρύθμιση, με έμφαση στη μικρή αγροτική ιδιοκτησία, με απώτερο στόχο την οικογενειακή εκμετάλλευση των παραγόμενων προϊόντων. Συν τοις άλλοις, για τη στήριξη και βελτίωση της αγροτικής παραγωγής σχεδιάστηκαν αρδευτικά και αποστραγγιστικά έργα.¹³

Παράλληλα, προωθήθηκε και η εγκατάσταση των προσφύγων στα μεγάλα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να υπάρξει σε πλεόνασμα, μεγάλη εργατική δύναμη, η οποία δύναται να χρησιμοποιηθεί στην επικείμενη ανάπτυξη της βιομηχανίας, σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Βόλο κ.α.¹⁴ Καίριο σημείο αποτελεί το γεγονός ότι οι βιομηχανικές μονάδες παραγωγής στηρίχθηκαν στο φθινό κόστος εργασίας και όχι στον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών μονάδων.¹⁵

¹¹ Βλ. Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον Συνταγματικό Λόγο*, Σειρά: Προσωπικότητες της Πολιτικής και της Επιστήμης 1, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σ. 13-14, 15-17.

¹² Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ος αιώνες: από τον Αγώνα της της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 130-131.

¹³ Θάνος Βερέμης, «Η εποχή (1900-1936)», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην Εποχή του*, Θ. Βερέμης και Γ. Γουλιμής (επιμ.), εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 20.

¹⁴ Χαστάογλου Βίλμα, «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 93-112.

¹⁵ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη, ό. π.*, σ. 6-7.

Επίσης, οι πρώτες κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου έπρεπε να διευθετήσουν την ανασυγκρότηση και τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού στρατεύματος με νέα όπλα,¹⁶ ώστε να διασφαλισθεί η ακεραιότητα και η ανεξαρτησία της χώρας, σε συνδυασμό πάντα με την τακτοποίηση των οικονομικών υποχρεώσεων της Ελλάδος προς τους πιστωτές της, καθώς οι συνεχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις πριν το 1922 είχαν επιβαρύνει τον εθνικό προϋπολογισμό.¹⁷

Παρόλα αυτά, κατά τη χρονική περίοδο 1924-1928 σημειώθηκε έντονη αστάθεια στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας, ενισχύοντας την επικράτηση του διπολισμού. Οι πολιτικές διαφορές των Ελλήνων του Μεσοπολέμου κινήθηκαν στο πλαίσιο της προηγούμενης περιόδου, δημιουργώντας δύο άξονες. Πρόκειται για τον φιλελευθερισμό, που εκφραζόταν από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον συντηρητισμό, που αναπτύχθηκε από το Λαϊκό Κόμμα υπό την ηγεσία του Παναγή Τσαλδάρη.¹⁸

Όμως, η άνοδος του φασισμού στην Ιταλία επηρέασε αρνητικά διάφορους κύκλους στρατιωτικών, οι οποίοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν ολοκληρωτικά καθεστώτα.¹⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η δικτατορία του Θεοδώρου Πάγκαλου, στα 1925. Η κάκιστη διαχείριση των εσωτερικών προβλημάτων, η επιχείρηση για εισβολή στην Βουλγαρία,²⁰ καθώς και η αδυναμία επίλυσης των οικονομικών υποθέσεων της χώρας οδήγησαν στην ανατροπή του, το 1926, από τον Γεώργιο Κονδύλη.²¹

Μετά την ανάληψη της εξουσίας και τις έντονες αντιδράσεις της ελληνικής κοινωνίας για τα τεκταινόμενα στην χώρα, ο Γ. Κονδύλης αναγκάστηκε να προκηρύξει εκλογές, από τις οποίες σχηματίστηκε οικουμενική κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, με στόχο την επίλυση των διαφόρων προβλημάτων και την εθνική συμφιλίωση. Επί της ουσίας τα μεγάλα προβλήματα δεν αντιμετωπίστηκαν με επιτυχία, καθώς οι πολιτικοί αρχηγοί των

¹⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του Ελληνικού Στρατού 1923-1940*, Αθήνα 1969, σ. 20-24· Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *Η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος 1923-1940*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1998, σ. 10-15.

¹⁷ Γ. Χρ. Αλευράς, *Αντικομακεδόνες πεσόντες, ό. π.*, σ. 25.

¹⁸ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη, ό. π.*, σ. 6-7.

¹⁹ Για το θέμα αυτό βλ. Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του ελληνικού στρατού στην πολιτική, 1916-1936*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

²⁰ Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-25: Ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 2006.

²¹ Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη: η γεωπολιτική κληρονομιά του Ελευθερίου Βενιζέλου», Πρακτικά συνεδρίου: *Η πολιτική κληρονομιά του ελευθερίου Βενιζέλου: συνέχειες και ασυνέχειες*, Αθήνα 24-26 Νοεμβρίου 2016, Γιώργος Κουκουράκης, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Άννα Καραπάνου (επίμ.), εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2021, σ. 149.

κομμάτων που στήριζαν την οικουμενική κυβέρνηση, εξέφρασαν έντονα τις αντιρρήσεις τους, με αποτέλεσμα η χώρα να οδηγηθεί σε εκλογές.²²

Έτσι, στις εκλογές του Αυγούστου του 1928, το Κόμμα των Φιλελευθέρων κερδίζει την εκλογική μάχη καταλαμβάνοντας 228 από 250 έδρες της Βουλής. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος γίνεται για τελευταία φορά στη ζωή του πρωθυπουργός της χώρας. Η κυβέρνησή του θα εξαντλήσει την τετραετία (1928-1932), όπου θα τον διαδεχθεί το Λαϊκό Κόμμα.²³

Παράλληλα, μελετώντας την εξωτερική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως κύριος στόχος τους αποτέλεσε η εδαφική ακεραιότητα καθώς και η εθνική ανεξαρτησία της χώρας.²⁴ Για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος ακολουθήθηκε η πολιτική ουδετερότητας και η διασφάλιση καλών παραδοσιακών σχέσεων με τις συμμαχικές Μεγάλες Δυνάμεις, Γαλλία και Αγγλία.²⁵ Έτσι, μετά από μια περίοδο διπλωματικής απομόνωσης (1923-27), η χώρα διεύρυνε την συνεργασία με τα γειτονικά κράτη, ώστε να διευθετηθούν οι επικείμενες διαφορές, που παρέμειναν άλυτες μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.²⁶

Στις διπλωματικές επιτυχίες της Ελλάδας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου αξιοσημείωτη θέση κατέχουν τα σύμφωνα φιλίας με τα βαλκανικά κράτη και την Ιταλία από το 1928 έως το 1939.²⁷ Πρόκειται για τα το ελληνορουμανικό «Σύμφωνο μη Επιθέσεως και Διαιτησίας», που υπογράφηκε στις 21.3.1928. Ακολουθεί το «Σύμφωνο Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού», που υπογράφηκε με την Ιταλία στις 23.9.1928, με προβλεπόμενη ισχύ έως τον Οκτώβριο του 1939. Το σύμφωνο αυτό, έβγαζε την Ελλάδα από τη διεθνή της απομόνωση.²⁸

Επίσης, θα πρέπει να αναφέρουμε τις μεγάλες διπλωματικές επιτυχίες της τελευταίας κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως το ελληνογιουγκοσλαβικό «Σύμφωνο Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού», το οποίο υπογράφηκε στις

²² Θ. Βερέμης, «Η εποχή (1900-1936)», ό. π., σ. 24.

²³ Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη, ό. π., σ. 150.

²⁴ Γ. Χρ. Αλευράς, *Δυτικομακεδόνες πεσόντες*, ό. π., σ. 26.

²⁵ Patrick O. Cohrs, *The Unfinished Peace after World War I: America, Britain and the Stabilization of Europe, 1919-1932*, Νέα Υόρκη 2006.

²⁶ Για την εξωτερική πολιτική της Ελλάδος την εν λόγω περίοδο βλ. Παναγιώτης Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος 1923-1941*, οίκος Μ. Σαλίβερου Α.Ε., Αθήνα 1948· Ιωάννης Μουρέλης, «Η Ελλάδα και η Στρατηγική των Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια 1939-1941. Ιστορία ενός ραντεβού που χάθηκε», *Πρακτικά ΚΖ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Στρατιωτικής Ιστορίας, 19-25 Αυγούστου 2001*, Ελληνική Επιτροπή Στρατιωτικής Ιστορίας, Αθήνα 2002.

²⁷ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, τ. Α΄, εκδ. Εστία, Αθήνα 2002, σ. 149-157.

²⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Συμβολή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2009, σ. 3.

27.3.1929 και προέβλεπε την αποκατάσταση των σχέσεων των δύο χωρών, εξαιτίας των διαφορών με την Ελεύθερη Ζώνη της Θεσσαλονίκης. Ας σημειωθούν και τα δυο σύμφωνα φιλίας με την Τουρκία, τη «Συνθήκη Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας», που υπογράφηκε στην Άγκυρα στις 30 Οκτωβρίου 1930, καθώς και το «Σύμφωνο Εγκάρδιας Συνεννοήσεως», που υπογράφηκε επίσης στην Άγκυρα στις 14 Σεπτεμβρίου 1933.²⁹

Εν συνεχεία, το Λαϊκό Κόμμα κερδίζει τις εκλογές του 1933 και ο Παναγής Τσαλδάρης σχηματίζει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Όμως, το 1935 βενιζελικοί αξιωματικοί σχεδιάζουν πραξικόπημα με στόχο την ανατροπή της κυβέρνησης του Π. Τσαλδάρη. Πίστευαν πως με αυτό τον τρόπο θα αποτρέψουν την παλινόρθωση της μοναρχίας, προκαλώντας αρνητικά αποτελέσματα, καθώς απομακρύνθηκαν άμεσα από στράτευμα.³⁰

Έπειτα, στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1935, το Λαϊκό Κόμμα έλαβε 65%, καθώς το Κόμμα των Φιλελευθέρων απείχε από την εκλογική διαδικασία. Έπεται η επέμβαση των αξιωματικών του ελληνικού στρατού, με επικεφαλής τον Γ. Κονδύλη, οι οποίοι αφενός απαίτησαν την παραίτηση της κυβέρνησης και αφετέρου ανάγκασαν τη Βουλή να καταργήσει την αβασίλευτη δημοκρατία. Στο δημοψήφισμα, ο ελληνικός λαός σε ποσοστό 97%, επιθυμούσε την επιστροφή του Γεωργίου Β΄. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, άφηνε αιχμές για εξωτερική επέμβαση στα εσωτερικά πράγματα της χώρας.³¹

Τέλος, στις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936, υπήρξε ισοδυναμία ανάμεσα στις δύο μεγάλες παρατάξεις. Σχηματίστηκε υπηρεσιακή κυβέρνηση από τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή. Μετά το θάνατο του οποίου, ο Ιωάννης Μεταξάς, Υπουργός Στρατιωτικών της κυβέρνησης Κ. Δεμερτζή, σχημάτισε κυβέρνηση με την ανοχή όλων των κομμάτων της Βουλής. Η μεγάλη δύναμη του Ι. Μεταξά οδήγησε στο δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου.³²

²⁹ Γ. Χρ. Αλευράς, *Αντικομακεδόνες πεσόντες*, ό. π., σ. 26-28· Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη», ό. π., σ. 151.

³⁰ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), τ. Β΄, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 37- 123.

³¹ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 έως την 28η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα 1978, σ. 382-411.

³² Θ. Βερέμης, «Η εποχή (1900-1936)», ό. π., σ. 24· Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 10.

1.2 Η διακυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932)

Η μικρασιατική καταστροφή χρεώθηκε ως επί τω πλείστον στην αντιβενιζελική παράταξη, η οποία αθέτησε τις προεκλογικές της δεσμεύσεις, συνεχίζοντας τις πολεμικές επιχειρήσεις. Η άφιξη και η εγκατάσταση των προσφύγων στην ελληνική ενδοχώρα είχε ως αποτέλεσμα την κυριαρχία της βενιζελικής παράταξης στην ελληνική πολιτική σκηνή. Η επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Ελλάδα επέφερε συντριπτική νίκη στις εκλογές της 19ης Αυγούστου του 1928, καθώς η βενιζελική παράταξη ξεπέρασε το 60% των ψήφων, περιορίζοντας τη δυναμικότητα των αντιβενιζελικών σχεδόν στο 33%. Πιο συγκεκριμένα, αναλύοντας το εκλογικό αποτέλεσμα διαπιστώνουμε πως η βενιζελική παράταξη επικράτησε σε Ήπειρο, Θράκη και Κρήτη καθώς τα ποσοστά της ξεπέρασαν το 80%. Το ίδιο συνέβη και στο Ανατολικό Αιγαίο. Στην Μακεδονία η βενιζελική παράταξη έφτασε το 65%. Ας σημειωθεί πως το ποσοστό των αντιβενιζελικών κομμάτων μειώθηκε κατά 16,2%, ήτοι από το 58,6% του 1926, σε 42,4% στις εκλογές του 1928.³³

Επιστρέφοντας τώρα στα τεκταινόμενα της τελευταίας βενιζελικής κυβέρνησης την τετραετία 1928-1932, παρατηρούμε πως κύριος στόχος της αποτέλεσε ο άμεσος εκσυγχρονισμός του κράτους με το σχεδιασμό και την υλοποίηση δημοσίων έργων, τα οποία επρόκειτο να συμβάλλουν καθοριστικά αφενός στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής και αφετέρου στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου της πλειονότητας του ελληνικού λαού.³⁴

Παρόλο τον αρχικό ενθουσιασμό, η διακυβέρνηση των φιλελευθέρων για να ολοκληρώσει το κυβερνητικό της πρόγραμμα και τις δεσμεύσεις της, έπρεπε να αντιμετωπίσει τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929, η οποία επηρέασε ιδιαίτερα την ελληνική οικονομία.³⁵ Πρόκειται για τις αναμενόμενες διακυμάνσεις στο ισοζύγιο πληρωμών μεταξύ εισαγωγών και εξαγωγών, καθώς η αξία των ελληνικών εξαγωγίμων

³³ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, «Νεότερος Ελληνισμός 1913-1941», τ. ΙΕ', εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σ. 314.

³⁴ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 9-10.

³⁵ Για την ελληνική οικονομία την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος -20ος αιώνας)*, εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015.

προϊόντων μειώθηκε εξαιτίας της πτώσης των τιμών.³⁶ Επίσης, δραστική ήταν και η μείωση των μεταναστευτικών εμβασμάτων προς την χώρα από τους Έλληνες ομογενείς.³⁷

Το οικονομικό επιτελείο της κυβέρνησης των φιλελεύθερων σχεδίασε έκτακτα οικονομικά μέτρα με στόχο να διατηρηθεί η μετατρεψιμότητα του εθνικού νομίσματος (δραχμής) σε χρυσό, αλλά και να ολοκληρωθούν, χωρίς καθυστερήσεις, οι διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας προς τους πιστωτές της.³⁸ Τα μέτρα αυτά δεν τελεσφόρησαν με αποτέλεσμα να μειωθεί η αξία του ελληνικού νομίσματος (δραχμής) στο μισό της προηγούμενης, με οδυνηρές συνέπειες για την ελληνική οικονομία.³⁹

Παράλληλα, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, ο Ελ. Βενιζέλος επιδόθηκε στο σχεδιασμό της στρατηγικής του, με βάση την εξασφάλιση της ειρήνης με τα γειτονικά βαλκανικά κράτη.⁴⁰ Πρώτη προϋπόθεση για την ελληνική εξωτερική πολιτική ήταν η ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης και συνεργασίας με την γειτονική Τουρκία, οι οποίες θα προέκυπταν μετά τη διευθέτηση των διαφορών μεταξύ των δύο χωρών. Στόχος ήταν ο περιορισμός των μελλοντικών στρατιωτικών αντιπαραθέσεων. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1930 υπογράφηκε στην Άγκυρα το Ελληνο-τουρκικό Σύμφωνο Φιλίας. Οι συμβιβασμοί της ελληνικής πλευράς επέφεραν πολιτικό κόστος για τον Ελ. Βενιζέλο. Πρόκειται για τον άδικο συμψηφισμό των περιουσιών των Ελλήνων και των Τούρκων που ανταλλάχθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.⁴¹

Δεύτερη προϋπόθεση ήταν η χερσαία κάλυψη των βορείων συνόρων της χώρας. Για να εξασφαλιστεί αυτή, ο Ελ. Βενιζέλος προχώρησε αφενός σε σύναψη συμφωνίας με τη Γιουγκοσλαβία το 1929 και αφετέρου σε διατήρηση καλών σχέσεων με τη Ρουμανία. Ας σημειωθεί πως η συνεργασία με τη Γιουγκοσλαβία απέβλεπε στον περιορισμό της Βουλγαρικής απειλής προς την Ελλάδα.⁴²

Ακόμη, ο Ελ. Βενιζέλος επιδίωξε τη συνεργασία με το Ιταλικό καθεστώς, ώστε να περιοριστεί η επιθετικότητά του. Από τις πρώτες διπλωματικές ενέργειες του Έλληνα

³⁶ Για την μείωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων βλ. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 180-185.

³⁷ Για την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 και τις επιπτώσεις που επέφερε στην ελληνική οικονομία βλ. Κώστας Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση. 1929-1932*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

³⁸ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. τ. ΙΕ', (Αθήνα 1974-2000), σ. 337.

³⁹ Δ. Κουσουρή, «Εισαγωγή. Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου, ό. π., σ. 13-14.

⁴⁰ Κώστας Αλ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις, 1928-1932*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1995.

⁴¹ Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη, ό. π., σ. 150-151.

⁴² Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας, 1830-1947*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

πρωθυπουργού, υπήρξε η σύναψη Ελληνο-ιταλικού Συμφώνου Φιλίας το 1928.⁴³ Σύμφωνα με αυτό, η Ελλάδα όφειλε να αποφύγει κάθε ανταγωνισμό με την Ιταλία, για να μην κινηθεί ο Μουσολίνι εναντίον της.⁴⁴

Επίσης, ο Ελ. Βενιζέλος θεωρούσε πως η αγγλική προστασία σε περίπτωση γενικευμένης σύγκρουσης,⁴⁵ θα επέφερε θετικά αποτελέσματα για την Ελλάδα, στο μέτωπο της Βαλκανικής χερσονήσου.⁴⁶ Η εξωτερική πολιτική του προσανατολίστηκε προς το Λονδίνο, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα τις εθνικές επιδιώξεις της Ελλάδος σε Κύπρο, Δωδεκάνησα και η Βόρεια Ήπειρο, με στόχο να μην διαταραχθούν οι σχέσεις της χώρας με τη Βρετανία.⁴⁷

Εν κατακλείδι, παρατηρώντας συνολικά τα τεκταινόμενα της διακυβέρνησης των φιλελευθέρων (1928-1932), διαπιστώνουμε πως οι επιπτώσεις της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1929,⁴⁸ σε συνδυασμό με τις λανθασμένες τακτικές του Ελ. Βενιζέλου στο προσφυγικό ζήτημα καθώς και οι εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις,⁴⁹ οδήγησαν στην έντονη παρουσία των στρατιωτικών στα πολιτικά πράγματα της χώρας.⁵⁰ Για να αντιμετωπίσει τους πολιτικούς του αντιπάλους, ο Ελ. Βενιζέλος επιδόθηκε σε έντονη πολιτική αντιπαράθεση γύρω από θέμα της την ενδεχόμενης επιστροφής του βασιλιά στη χώρα.⁵¹

Στις εκλογές του 1932, το βενιζελικό κόμμα έχασε πολλούς ψηφοφόρους και ιδιαίτερα τους πρόσφυγες, οι οποίοι στήριζαν είτε τα βενιζελογενή (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Γεωργίου Κονδύλη), είτε τα γνήσια αντιβενιζελικά κόμματα (Λαϊκό Κόμμα), αλλά και το

⁴³ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικό Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934. Ανέκδοτον κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1974, σ. 71.

⁴⁴ Robert C. Austin, «Greater Albania: The Albanian Question and the Question of Kosovo, 1912- 2001», στο: J.R. Lampe – M. Mazower (επιμ.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Νέα Υόρκη 2004, σ. 235-253.

⁴⁵ Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη, ό. π., σ. 152-153.

⁴⁶ Mona L. Siegel, *The Moral Disarmament of France: Education, Pacifism, and Patriotism, 1914- 1940*, Σακραμέντο 2005.

⁴⁷ Gerhard L. Weinberg, *Visions of Victory: The Hopes of Eight World War II Leaders*, Κέμπριτζ 2005, σ. 161-174.

⁴⁸ Για τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης βλ. Τζον Κένεθ - Γκάλμπρεϊθ, *Το μεγάλο κραχ του 1929*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 2000, σ. 180-190.

⁴⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η Παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017, σ. 213-229.

⁵⁰ Αλ. Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ος αιώνας, ό. π., σ. 137.*

⁵¹ Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος -21ος αιώνας*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2015, σ. 623-637.

ΚΚΕ.⁵² Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 1929 χρεώθηκαν στην διακυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου. Έτσι, το Λαϊκό Κόμμα κέρδισε τις εκλογές του 1933 και σχημάτισε κυβέρνηση υπό τον Παναγή Τσαλδάρη.⁵³

⁵² Θάνος Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2017), σ. 143-152.

⁵³ Θ. Βερέμης, «Η εποχή (1900-1936)», ό. π., σ. 21-24.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

2.1 Οι εφημερίδες της περιόδου

Αρχικά θα ήταν άξιο λόγου να αναφερθεί πως οι περισσότερες εφημερίδες της συγκεκριμένης περιόδου ήταν εβδομαδιαίες. Η γνωστή σε όλους κυριακάτικη εφημερίδα, προήλθε από την εξέλιξη της καθημερινής πρωινής. Με την πάροδο των ετών, η εβδομαδιαία ή κυριακάτικη εφημερίδα απέκτησε ιδιαίτερη αυτονομία, παρουσιάζοντας ποικίλα ένθετα καθώς και περιοδικά, κατορθώνοντας δε να κυριαρχήσει έναντι όλων των άλλων εφημερίδων της εποχής.⁵⁴

Παράλληλα, παρατηρούμε πως ο ελληνικός Τύπος πέρασε από διάφορες περιόδους, ανάλογα με τις ιδεολογικές επιπτώσεις της κάθε εποχής, καθώς και τις επιδράσεις που υπέστη από τον ευρωπαϊκό Τύπο. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη περίοδος (πριν το 1873), ο εκδότης της εφημερίδας ήταν ταυτόχρονα και τυπογράφος. Η δεύτερη περίοδος αναπτύσσει την ιδιότητα του εκδότη - δημοσιογράφου. Ας σημειωθεί ότι οι μεγάλες Αθηναϊκές εφημερίδες της προπολεμικής περιόδου δημιουργήθηκαν από εκδότες δημοσιογράφους, που είχαν προηγουμένως εργασθεί σε άλλες εφημερίδες και είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη εμπειρία, ως αρχισυντάκτες και διευθυντές.⁵⁵

Επιστρέφοντας στο ιστορικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου, ο ελληνικός Τύπος κατά την περίοδο 1915-1936 επηρεάστηκε από τις επιπτώσεις του εθνικού διχασμού και της πόλωσης ανάμεσα στις αμφιλεγόμενες πλευρές. Οι μεταβολές που υπέστη μετά το 1922,⁵⁶ επικεντρώνονται στο φαντασιακό και μυθικό στοιχείο, παρουσιάζοντας ένα ιδιαίτερο παραταξιακό λόγο, ανάλογα με τις ιδεολογικές προτιμήσεις των συντακτών. Τα στοιχεία αυτά εδραιώθηκαν στον ελληνικό τύπο από την περίοδο του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου τόσο στα πρωτοσέλιδα των Αθηναϊκών όσο και των τοπικών εφημερίδων της Κοζάνης.⁵⁷

⁵⁴ Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974», τόμος πρώτος/τόμος τέταρτος, εκδ. ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 349.

⁵⁵ Λέων Β. Καραπαναγιώτης, «Ο ελληνικός τύπος από τον 20ό στον 21ο αιώνα», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Λούκια Δρούλια (επίμ.), εκδ. ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 47-48.

⁵⁶ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922 ό. π.*, σ. 213-229.

⁵⁷ Μ. Καραγιάννης, «Η Κοζάνη του Μεσοπολέμου ό. π., σ. 113-133.

Επίσης, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την ιδεολογική παρακμή της Μεγάλης Ιδέας, ο εθνικιστικός λόγος περιορίζεται δραστικά στην αρθρογραφία των εβδομαδιαίων εφημερίδων.⁵⁸ Οι συντάκτες και οι αρθρογράφοι εστιάζουν αφενός στην θεμελιώδη έννοια του «λαού», ως κυριάρχου στα νέα πολιτικά δεδομένα και αφετέρου στον έντονο αντικομμουνιστικό λόγο. Στόχος αποτέλεσε η αστική συσπείρωση καθώς και η εθνική ενότητα των Ελλήνων, η οποία διαταράχτηκε εξαιτίας του εθνικού διχασμού.⁵⁹ Ακόμη, στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων γίνεται χρήση ενός νέου και σύγχρονου πολιτικού λεξιλογίου, το οποίο κινείται γύρω από τις λέξεις «εθνικοφροσύνη», «συντηρητισμός», «προοδευτικός», και το διπολικό σχήμα «Δεξιάς - Αριστεράς».⁶⁰

Ο Αθηναϊκός τύπος του Μεσοπολέμου περιλαμβάνει σημαντικές εφημερίδες (1920-1936). Τη δεκαετία του 1920 εμφανίζονται στο προσκήνιο, η «Δημοκρατία», που εκφράζει τις απόψεις του Αλ. Παπαναστασίου,⁶¹ ο «Ελεύθερος Λόγος» που στηρίζει πολιτικά τους Καφαντάρη και Γ. Παπανδρέου, καθώς και το «Ελεύθερον Βήμα», που εστιάζει στην πολιτική ιδεολογία του Ελ. Βενιζέλου. Τη δεκαετία του 1930 κυκλοφορούν τα «Αθηναϊκά Νέα» (1931) του Δημητρίου Λαμπράκη, ο «Ανεξάρτητος» (1933-1936) των Ανδρέα και Δημητρίου Πουρσνάρα, οι οποίες κινούνται προς την Αριστερά, ακολουθούν η «Φωνή του Λαού» (1932-1934) του Στεφ. Στεφάνου, που υποστηρίζει τον Ελ. Βενιζέλο, καθώς και ο «Νέος Κόσμος» (1933) του Αντώνη Νικολόπουλου που εντάχθηκε στο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο.⁶²

Από τις αντιβενιζελικές εφημερίδες κυριαρχούν η «Καθημερινή» (1919) του Γεωργίου Βλάχου, η «Αθηναϊκή» (1919) του Ομήρου Ευελπίδη, η «Βραδυνή» (1923), που στήριζε το Λαϊκό Κόμμα, υποκινώντας το λαό σε αντεπανάσταση εναντίον των βενιζελικών, η «Απογευματινή» (1923) του Κων. Τσιφλάκου, η «Ακρόπολις», η «Πρωία» (1925) των Γεωργίου και Στεφάνου Πεσμαζόγλου, η «Ελληνική» (1925) του Πάνου Χατζηκωνσταντίνου, ο «Ελεύθερος Άνθρωπος» (1930) του Κώστα Αθάνατου, το «Ελληνικόν Μέλλον» (1932) του Νίκου Ευστρατίου και ο «Τύπος» (1934) του Νικολάου Κρανιωτάκη. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες υποστήριζαν την λαϊκή θέληση για το θεσμό

⁵⁸ Γ. Γιαννιούπουλος, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, ό. π., σ. 141.

⁵⁹ Δ. Κουσουρή, «Εισαγωγή. Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου, ό. π., σ. 13-14.

⁶⁰ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ό αιώνα: συνέχειες και νέες τάσεις (1922-1974)», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Λούκια Δρούλια (επίμ.), εκδ. ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 72-73.

⁶¹ Αλ. - Ανδ. Κύρτης, «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης, ό. π., σ. 63-78.

⁶² Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ό αιώνα ό. π., σ. 76.

της βασιλείας.⁶³ Επιπλέον, ιδιαίτερη δυναμικότητα σημείωσαν οι φιλομεταξικές εφημερίδες «Πολιτεία» (1917) των Σπ. Αλιμπέρτη και Θεολόγου Νικολούδη, τα «Χρονικά» (1921) και η «Εφημερίς των Ελλήνων» (1935), αναπτύσσοντας συντηρητική αρθρογραφία.⁶⁴

Από την άλλη πλευρά, η ανάπτυξη του τοπικού Τύπου στη Βόρεια Ελλάδα παρουσίασε μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα και τις βαλκανικές χώρες. Για παράδειγμα, ο αθηναϊκός Τύπος σημείωνε ιδιαίτερη ανάπτυξη, ακολουθώντας τις νέες εξελίξεις της τεχνολογίας. Η εμπόλεμη κατάσταση που επικρατούσε στην Μακεδονία τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης, η πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής, οι πολιτικές διαιρέσεις του λαού εξαιτίας του εθνικού διχασμού, συνέδραμαν καθοριστικά στην καθυστέρηση της ανάπτυξης του Τύπου σε σχέση με την Αθήνα.⁶⁵

Οι πρώτες λοιπόν Μακεδονικές εφημερίδες εκδόθηκαν μετά την απελευθέρωση στην Κοζάνη, στη Φλώρινα, στη Δράμα και στις Σέρρες από το 1914. Στην Έδεσσα ο τοπικός Τύπος ξεκίνησε το 1917, στην Καστοριά το 1920, στη Βέροια το 1924, στα Γρεβενά και στην Κατερίνη το 1929. Αντίθετα, ο τοπικός Τύπος στο Κιλκίς εμφανίστηκε το 1935. Στη Θεσσαλονίκη την εν λόγω περίοδο (1914-1935) αναπτύσσονται οι εξής εφημερίδες: Η «Μακεδονία» (1911-ως σήμερα), η «Νέα Αλήθεια» (1909-1972), το «Φως» (1914-1959), η «Εφημερίς των Βαλκανίων» (1916-1941), ο «Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος» (1916-1937), τα «Μακεδόνικα Νέα» (1924-1934), η «Απογευματινή» (1933-1944), και ο «Ελληνικός Βορράς» (1936-2000). Οι περισσότερες εφημερίδες που αναφέρθηκαν παραπάνω παρουσίασαν έντονο ενδιαφέρον για θέματα τοπικής επικαιρότητας, ανέδειξαν σημαντικά άρθρα με πατριωτικό περιεχόμενο και εμφάνισαν δριμύτατη και απροκάλυπτη πολιτική τοποθέτηση, για τα πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής τους. Συν τοις άλλοις, στις εφημερίδες παρατηρούνται σημαντικά κείμενα για την τοπική ιστορία, τη λαογραφία και την πνευματική παράδοση.⁶⁶

Παράλληλα, οι εφημερίδες που αναπτύχθηκαν στην Κοζάνη την ίδια περίοδο σημειώνονται ως εξής: Η «Ηχώ της Μακεδονίας» (1914), η «βόρειος Ελλάς» (1927), το «Μακεδονικό βήμα» (1930), καθώς και η «Ένωσις» (1950). Μέσα από τα φύλλα των τοπικών εφημερίδων, παρουσιάζονται τα πολιτιστικά και πολιτισμικά στοιχεία του

⁶³ Θ. Βερέμης, «Η εποχή (1900-1936)», ό. π., σ. 24.

⁶⁴ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ό αιώνα ό. π., σ. 76-77.

⁶⁵ Μανώλης Κανδυλάκης, «Ο τύπος της Μακεδονίας και της Θράκης», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Λούκια Δρούλια (επίμ.), εκδ. ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 304.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 305.

αστικού ιστού της Κοζάνης, -αναδεικνύοντας παράλληλα- τον ρόλο που διαδραμάτισε ο τοπικός Τύπος της πόλεως στους αγώνες για τη δημοκρατία, την ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη.⁶⁷

2.2 Η εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς»

Η εβδομαδιαία εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς» τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1927 στην Θεσσαλονίκη από τον Σταύρο Θεοδοσιάδη, θερμό υποστηρικτή του Ελευθερίου Βενιζέλου. Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της εφημερίδας διαδραμάτισε ο Δημήτρης Γκαβανάς, συνεργάτης του Σταύρου Θεοδοσιάδη. Έπειτα, η εφημερίδα μεταφέρθηκε στην Κοζάνη στα 1928, με στόχο την άμεση προβολή των προβλημάτων της Δυτικής Μακεδονίας.⁶⁸

Ο εκδότης Σταύρος Θεοδοσιάδης υποστήριζε ακράδαντα πως η κεντρική εξουσία των Αθηνών δεν ενδιαφερόταν για την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων των πολιτών της επαρχίας και ιδιαίτερα της Βορείου Ελλάδος.⁶⁹ Η έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας παρουσιάζει τα κακώς κείμενα της εξουσίας στην περιοχή, καθώς και τις δυσκολίες της καθημερινότητας των Δυτικομακεδόνων. Παράλληλα, οι εκδότες με καυστικά άρθρα προτείνουν τρόπους επίλυσης της υπάρχουσας κατάσταση, ώστε να κινητοποιηθεί ο κρατικός μηχανισμός και να διευκολυνθεί η καθημερινότητα των πολιτών.⁷⁰

Η ύλη της εφημερίδας περιελάμβανε πολιτική ειδησεογραφία και σχολιασμό της επικαιρότητας, χρονογραφήματα, διηγήματα, μυθιστορήματα, χρηματιστηριακά νέα, οικονομικές ειδήσεις, εύθυμες στήλες, καθώς και αθλητικά νέα. Επίσης, δημοσίευε φωτογραφίες, αγγελίες και διαφημίσεις διαφόρων προϊόντων. Είχε αποκτήσει και πολλούς συνδρομητές εντός και εκτός Ελλάδος (Η.Π.Α.).⁷¹ Συντάκτες των περισσότερων άρθρων της εφημερίδας ήταν οι δύο συνεργάτες Σταύρος Θεοδοσιάδης και Δημήτρης Γκαβανάς, ο οποίος χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο Δ. Ελλαδίτης.⁷²

⁶⁷ Μ. Καραγιάννης, «Η Κοζάνη του Μεσοπολέμου ό. π., σ. 113-133.

⁶⁸ Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 52-12/04/1928, Α' περίοδος.

⁶⁹ Για την ανάπτυξη και εξέλιξη των εφημερίδων στη Μακεδονία μετά την απελευθέρωση βλ. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία και περιοδικά της Μακεδονίας και Θράκης*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006.

⁷⁰ Μ. Καραγιάννης, «Η Κοζάνη του Μεσοπολέμου ό. π., σ. 113-133.

⁷¹ Δημήτρης Γκαβανάς, «Νεκρολογία», *Ελμειακά*, τχ 12-13 (1985), σ. 115-117.

⁷² Βασίλης Π. Καραγιάννης, «Πρωτοπόροι της τοπικής δημοσιογραφίας - Δ. Γκαβανάς», *Παρέμβαση*, τχ 89-90 (1995), σ. 9.

Ακόμη, θα ήταν ορθό να επισημανθεί πως η «Βόρειος Ελλάς» έθεσε σε κυκλοφορία 2.600 φύλλα, ενώ το 1930 εκδίδει το «Λεύκωμα του Νομού Κοζάνης». Πρόκειται για μία περιήγηση στην ιστορία του Νομού, με αφορμή τη συμπλήρωση της εκατονταετηρίδας από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους (1830-1930). Τέλος, κατά την περίοδο 1932-1938 εκδίδει το ετήσιο εικονογραφημένο «Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας», με την αρωγή των πνευματικών ανδρών της Δυτικής Μακεδονίας.⁷³

Με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου η εφημερίδα γίνεται δισέλιδη. Τα άρθρα της αναφέρονται στις πολεμικές επιχειρήσεις του μετώπου, εστιάζοντας στις νίκες των Ελλήνων μαχητών στα βουνά της Αλβανίας, γεννώντας την ελπίδα για την τελική νίκη. Η έκδοσή της σταματά στις 6 Απριλίου 1941, με την εισβολή των Γερμανών στην Ελλάδα, ολοκληρώνοντας τον κύκλο 14 ετών συνεχούς κυκλοφορίας.⁷⁴

⁷³ Για την ιστορία των τοπικών εφημερίδων της Κοζάνης κατά την εν λόγω περίοδο βλ. Νικόλαος Π. Δελιαλής, *Εφημερίδες εκδοθείσαι εν Κοζάνη*, Κοζάνη 1959, σ. 63.

⁷⁴ Για τα άρθρα της εφημερίδας κατά την περίοδο του Ελληνοϊταλικού πολέμου και της γερμανικής Κατοχής βλ. Σταύρος Θεοδοσιάδης, *Η Πίνδος ομιλεί, Η Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, (επίμ.) Νίκος Καλογερόπουλος, εκδ. IN.B.A., Κοζάνη 2000.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ 1922-1936

3.1 Η έλευση των προσφύγων και τα δημόσια έργα

Μετά την πτώση του μετώπου και την καταστροφή της Σμύρνης το 1922, μεγάλες μάζες ελληνικού πληθυσμού από την Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη μετακινήθηκαν προς τον ελλαδικό χώρο, για να γλυτώσουν από τις βανανυσότητες των Τούρκων, οι οποίοι προχώρησαν σε λεηλασίες και σφαγές του άμαχου πληθυσμού.

Ας σημειωθεί πως η παρουσία των μουσουλμανικών πληθυσμών στο νομό Κοζάνης ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ο αριθμός τους ανήλθε στα 57.101 άτομα έως το 1920.⁷⁵ Το γεγονός αυτό προμήνυε τεράστια προβλήματα στην διαδικασία ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, καθώς και στη μετέπειτα αποκατάσταση των προσφύγων από το ελληνικό κράτος,⁷⁶ τόσο σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, όσο και στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας⁷⁷ –και ιδιαίτερα στο νομό Κοζάνης.⁷⁸

Οι πρώτοι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον νομό Κοζάνης έως τα τέλη του 1922 ανέρχονταν σε 6.030 άτομα. Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης (1923) εγκαταστάθηκαν επίσης 8.353 πρόσφυγες στο νομό, με αποτέλεσμα ο αριθμός τους να φτάσει τα 55.225 άτομα, μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας ανταλλαγής.⁷⁹

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί πως κατά την διαδικασία ανταλλαγής των μουσουλμάνων πληθυσμών του νομού Κοζάνης, δημιουργήθηκε μείζον πρόβλημα εξαιτίας

⁷⁵ Για τον πληθυσμό του νομού Κοζάνης βλ. Γιάννης Γκλαβίνας, «Η επαρχία Κοζάνης μέσα από τον εκλογικό κατάλογο του 1920. Πληθυσμιακή σύνθεση, εκλογείς, επαγγέλματα, κοινωνικά δεδομένα», *Ιστορ* 15 (2009), 39-47.

⁷⁶ Για την εγκατάσταση των προσφύγων την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Δημήτρης Μπαλαμπανίδης και Κυριάκος Σούμπας, «Η εγκατάσταση των «ανταλλάξιμων» προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσούρης, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 35-61.

⁷⁷ Για τους πρόσφυγες της Δυτικής Μακεδονίας βλ. Αθανάσιος Καλλιανιώτης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.

⁷⁸ Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 78-82.

⁷⁹ Κλεάνθης Πολατίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, Τμήμα Παιδαγωγικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2016, σ. 36-38.

της άρνησης τους να αποπληρώσουν τα χρέη τους προς τον εμπορικό σύλλογο της πόλης. Η εφημερίδα «Ηχώ της Μακεδονίας» σε άρθρο της αναφέρει χαρακτηριστικά τις μάταιες προσπάθειες των εμπόρων να εισπράξουν τα κεφάλαιά τους.⁸⁰

Η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε στην Δυτική Μακεδονία ανάγκασε το ελληνικό κράτος να λάβει έκτακτα μέτρα για την επιβίωση και αποκατάσταση του μεγάλου αριθμού των προσφύγων που είχαν κατακλείσει την περιοχή. Ο σχεδιασμός προέβλεπε έργα υποδομής για την στέγαση και αποκατάσταση των ταλαιπωρημένων προσφύγων. Για την ολοκλήρωση των έργων χρησιμοποιήθηκε ανθρώπινο δυναμικό από την περιοχή και ιδιαίτερα από την πόλη της Κοζάνης, όπως εργάτες και χτίστες, δίνοντας νέα πνοή στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.⁸¹

Έτσι λοιπόν, στα 1924 η Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας σχεδίασε την αστική εγκατάσταση 250 προσφυγικών οικογενειών στην πόλη της Κοζάνης, με την ίδρυση προσφυγικού συνοικισμού. Στόχος του σχεδιασμού αυτού αποτέλεσε η μελλοντική οικονομική ανάπτυξη της πόλης, η οποία θα διατηρούσε το διοικητικό της χαρακτήρα, όπως συνέβαινε και επί Οθωμανοκρατίας.⁸²

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Σύνδεσμος Παντοπωλών καθώς και ο Εμπορικός Σύλλογος της Κοζάνης υποστήριξαν έμπρακτα την προσπάθεια της ΕΑΠ για την αστική αποκατάσταση των προσφύγων σε ξεχωριστό συνοικισμό εντός του αστικού ιστού της πόλεως. Αντίθετα, επιχειρηματολογία κατά της δημιουργίας συνοικισμού εξέφρασε τόσο ο Εμπορικός Σύλλογος Πτολεμαΐδας, όσο και ο πρόεδρος της Ένωσης Συντεχνιών της Κοζάνης, θεωρώντας πως η διαδικασία αποκατάστασης των προσφυγών στην περιοχή θα επέφερε αρνητικά αποτελέσματα, επηρεάζοντας ως επί τω πλείστον τα συμφέροντα των ντόπιων επαγγελματιών.⁸³ Τελικά, η ολοκλήρωση του προσφυγικού συνοικισμού έλαβε χώρα αρκετά χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1930.⁸⁴

Ας τονισθεί πως άμεση προτεραιότητα της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) διαδραμάτισε η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη

⁸⁰ Εφημερίδα «Ηχώ της Μακεδονίας», 29/7/1923· Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 11-12.

⁸¹ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η γιαγιά μου η Ρούσα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1994, σ. 124-125.

⁸² Δημήτριος Δελιβάνης, «Περιστατικά οικονομικής εξέλιξης της Κοζάνης», *Ελμειακά* 16-19 (1987), σ. 31-33.

⁸³ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 12.

⁸⁴ Το ίδιο έτος, το γραφείο της ΕΑΠ Κοζάνης με ανακοίνωση στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», καθησυχάζει τους αγρότες πρόσφυγες του νομού, ενημερώνοντάς τους, πως οι αγροτικές αποζημιώσεις θα δοθούν κανονικά καθώς και δεν έχουν αποτεφρωθεί από τη φωτιά που ξέσπασε στα γραφεία της ΕΑΠ Κοζάνης. Πιο συγκεκριμένα, βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 170-17/08/1930, Δ' περίοδος.

Δυτική Μακεδονία,⁸⁵ καθώς υπήρχαν οι εκτάσεις των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Ακόμη, η ΕΑΠ ήθελε να αποφύγει σημάδια υπερπληθυσμού και ανεργίας στα μεγάλα αστικά κέντρα, εξαιτίας της αξιοσημείωτης συσσώρευσης του προσφυγικού στοιχείου.⁸⁶

Έτσι, κατά τη διαδικασία της αγροτικής αποκατάστασης πρόσφερε στους πρόσφυγες γεωργικά εργαλεία, κτήνη για τις αγροτικές εργασίες, απολυμασμένους σπόρους, λιπάσματα, κτήματα ιδανικά για νέες καλλιέργειες, καθώς και αποθήκες για την τοποθέτηση της παράγωγης.⁸⁷ Τα μέτρα της ΕΑΠ συνέβαλλαν αφενός στην αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων, αφετέρου όμως δημιούργησαν διαμαρτυρίες από τους ντόπιους αγρότες της περιοχής, οι οποίοι αισθανόταν παραμελημένοι από τον κρατικό μηχανισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η διαμαρτυρία των αγροτών του χωριού *Μεταμόρφωση*, του νομού Κοζάνης. Ο πρόεδρος της κοινότητας, Αθανάσιος Κ. Ράπτης, αναφέρει σε άρθρο στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», πως κύριο αίτημα των κατοίκων του χωριού ήταν η παροχή κάποιων εδαφών από τα γειτονικά προσφυγικά χωριά, καθώς το χωριό τους ήταν ορεινό, δεν διέθετε γόνιμες εκτάσεις για καλλιέργεια, με αποτέλεσμα και οι κάτοικοι της *Μεταμόρφωσης* να κινδυνεύουν από ασιτία.⁸⁸

Από την άλλη πλευρά, η άφιξη και η εγκατάσταση των προσφύγων εντός του νομού Κοζάνης και ευρύτερα εντός της περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας, συνετέλεσε στην οικονομική και πολιτιστική άνθηση των μεγάλων αστικών κέντρων της περιοχής.⁸⁹ Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στην πόλη της Κοζάνης έλαβαν χώρα μεγάλα δημόσια έργα με στόχο των εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της πόλης και της γύρω περιοχής, σύμφωνα

⁸⁵ Στις αποζημιώσεις των αγροτών προσφύγων του νομού Κοζάνης αναφέρεται άρθρο της εφημερίδας, ως εξής: «*Η αποζημιώσις τῶν ἀγροτῶν Προσφύγων ...Διὰ τῆς ληφθείσης ἀποφάσεως οἱ ἀγρόται πρόσφυγες θ' ἀποζημιωθοῦν δι' ὁμολογίων τοῦ συμπληρωματικοῦ Μητρώου ἀνταλλαζίμων ἐξ ὧν θὰ κρατηθῇ μέρος διὰ τὴν ἀξίαν τῶν κτημάτων...*». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 142-02/02/1930, Β' περίοδος.

⁸⁶ Δ. Μπαλαμπανίδης και Κ. Σούμπας, «Η εγκατάσταση των «ανταλλάξιμων» προσφύγων, ό. π., σ. 38-39.

⁸⁷ Για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας βλ. Αικατερίνη Μπρεγιάννη, «Η Αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων και το δίκτυο της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος στον Μεσοπόλεμο: Οικονομικές παράμετροι και διαχείριση του χώρου στη Δυτική Μακεδονία», στο *Η Δυτική Μακεδονία στους νεότερους χρόνους*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου, Χ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς (επιμ.), Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Γρεβενά 2016, σ. 819-835.

⁸⁸ Άρθρο με τα αιτήματα των κατοίκων του χωριού Μεταμόρφωσης Κοζάνης σημειώνεται ως εξής: «*Διαμαρτυρίαί ἀκτημόνων Μεταμορφώσεως ...Ὡς εἶνε γνωστὸν τὸ χωρίον ἡμῶν εἶνε μᾶλλον ὀρεινὸν καὶ στερεῖται ἐπαρκῶν καλλιεργησίμων ἐκτάσεων, ὡς ἐκ τούτου ἔχει πολλοὺς γεωργοὺς, ἄλλους μὲν στερουμένους τελείως γαιῶν, ἄλλους δ' ἔχοντας ἀνεπαρκεῖς τοιαῦται. Ἐπανειλημμένως ἐζητήσαμεν δι' ἀναφορῶν καὶ παρὰ τοῦ Γραφείου Ἐποικισμοῦ νὰ μᾶς παραχωρηθῶσι γαῖαι ἐκ τῶν γειτονικῶν προσφυγικῶν χωριῶν ἐκ τῶν ὁποίων πολλαὶ οἰκογένειαι ἀνεχώρησαν εἰς ἄλλα μέρη καὶ ὡς ἐκ τούτου πλεονάζουσι πολλοὶ ἀγροί, πλὴν μέχρι σήμερον οὐδὲν μᾶς παρεχωρήθη. Δὲν εἶνε κρίμα νὰ ὑπάρχωσιν ἄνθρωποι καὶ νὰ διατρέχωσι τὸν κίνδυνον τοῦ ἐξ' αἰτίας θανάτου;*». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 141-26/01/1930, Β' περίοδος.

⁸⁹ Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων*, ό. π., σ. 158-159.

πάντα με τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από την εγκατάσταση των προσφύγων. Ας σημειωθεί ότι την περίοδο 1924-1930 οι περισσότερες πόλεις της Ελλάδος εκσυγχρονίζονται με τη δημιουργία μεγάλων δημοσίων έργων. Πρόκειται για τεχνικά έργα ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτρισμού, καθώς και για σχεδιασμό σύγχρονων πολεοδομικών σχεδίων, τα οποία προέβλεπαν τη διάνοιξη και επισκευή οδών.⁹⁰

Κινούμενη στο ίδιο πλαίσιο, τη διετία 1924-1925, η Δημοτική Αρχή της Κοζάνης δαπάνησε 136.555 δραχμές για σημαντικά δημόσια έργα, όπως η κάλυψη υπονόμων και η επισκευή οδών εντός της πόλεως.⁹¹ Όμως, τα οικονομικά του Δήμου Κοζάνης δεν επαρκούσαν να την εκπόνηση των αναγκαίων έργων, όπως το δίκτυο ύδρευσης, το δίκτυο υπονόμων και τα διάφορα εξωραϊστικά έργα. Για την ικανοποίηση των νέων αναγκών της Κοζάνης ιδρύθηκε το ταμείο ύδρευσης και εξυγίανσης στις 27 Μαΐου 1925, τα έσοδα του οποίου προέρχονταν από την έκτακτη φορολογία που επιβλήθηκε στους κατοίκους της πόλης.⁹²

Επίσης, την ίδια περίοδο δημιουργήθηκαν νέα σφαγεία έξω από τον οικιστικό ιστό της πόλης,⁹³ ενώ το 1927 έλαβε χώρα στοχευμένη προσπάθεια για την απομάκρυνση των βυρσοδεψίων από το κέντρο της πόλης.⁹⁴ Ένα ακόμη έργο πνοής ήταν η κατασκευή δημοτικών λουτρών από δωρεές Κοζανιτών της Διασποράς (Αμερικής),⁹⁵ τα οποία λειτούργησαν το 1930.⁹⁶

⁹⁰ Για την εξέλιξη των ελληνικών πόλεων την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Βίλμα Χαστάογλου, «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 95-105.

⁹¹ Άρθρα για την εθνική και επαρχιακή οδοποιία και το θεσμικό πλαίσιο κατά την περίοδο του 1930: «...Διὰ πολλοστήν φοράν ἐπαναλαμβάνομεν καὶ τονίζομεν τὴν σημασίαν τῆς ἐθνικῆς καὶ ἐπαρχιακῆς συγκοινωνίας διὰ τὴν δυτικὴν Μακεδονίαν διὰ τὸν νομὸν Κοζάνης...». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 139-12/01/1930, 140-19/01/1930, καθώς και 159-01/06/1930, Β' περίοδος. Επίσης, άρθρο της εφημερίδας αναφέρει πως το ελληνικό κράτος απαιτούσε τη συμμετοχή των πολιτών στην επαρχιακή οδοποιία βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 06/04/1930, Β' περίοδος.

⁹² Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 16.

⁹³ Μιχαήλ Καλλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 77.

⁹⁴ Κωνσταντίνος Σιαμπανόπουλος, *Ο Νομός Κοζάνης στο χώρο και στο χρόνο. Φύση Ιστορία-Παράδοση. Μέσα από τα εκθέματα του Ιστορικού Λαογραφικού Μουσείου Κοζάνης*, εκδ. Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης, Κοζάνη 1993, σ. 257.

⁹⁵ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η πέτρινη πόλη*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1995, σ. 454.

⁹⁶ Άρθρο για την έναρξη της λειτουργίας των Δημοτικών Λουτρών της Κοζάνης: «*Τα Λουτρά ...Πανηγυρικώτατα ἐτελέσθησαν τὴν Κυριακὴν τὰ ἐγκαίνια ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας τῶν λουτρῶν τῆς πόλεώς μας... Στέλλομεν τὰ θερμὰ συγχαρητήρια στοὺς ξενητεμένους Ὀδυσσεῖς τῆς πόλεώς μας τοὺς σχόντας πρὸ δεκαετίας καὶ πλέον τὴν ἀπόφασιν τῆς ἀνεγέρσεως τῶν...*». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 159-01/06/1930, Β' περίοδος.

Τέλος, η ηλεκτροδότηση της πόλης διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στον εκσυγχρονισμό της. Την περίοδο 1923-1927 ο Δήμος Κοζάνης κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες για τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης χωρίς όμως επιτυχία. Τελικά, ο ηλεκτροφωτισμός της Κοζάνης πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1930.⁹⁷

3.2 Η αγροτική παραγωγή της περιοχής

Για να μελετήσουμε την αγροτική παραγωγή της περιοχής κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου θα ήταν ορθό να εστιάσουμε στα παραγόμενα γεωργικά προϊόντα των τελευταίων ετών της ύστερης Οθωμανοκρατίας. Με αυτό τον τρόπο θα κατανοήσουμε τα τεκταινόμενα και τις δραστηριότητες των γεωργών της Δυτικής Μακεδονίας, οι οποίοι συνέχισαν τις καλλιέργειές τους με αμείωτη ένταση έως το 1930.

Αρχικά, η οικονομία της Δυτικής Μακεδονίας στηριζόταν πρωτίστως στην αγροτική και στην κτηνοτροφική παραγωγή. Στις καλλιέργειες κυριαρχούσαν τα δημητριακά, όπως σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι, βρόμη κ.α. Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίασε η καλλιέργεια κρόκου, σε συγκεκριμένα σημεία του νομού Κοζάνης, κυρίως στην κοιλάδα του Αλιάκμονα.⁹⁸ Σημαντικό μέρος των αγροτικών καλλιεργειών καταλάμβανε και η αμπελουργία στις περιοχές Κοζάνης, Βελβεντού και Σιάτιστας. Αντίθετα, οι βιομηχανικές καλλιέργειες, όπως το βαμβάκι, το λινάρι, το μετάξι, οι βαφικές ύλες βρίσκονταν σε πρώιμο στάδιο στην Ελλάδα κατά την περίοδο της ύστερης Οθωμανοκρατίας.⁹⁹

Επιστρέφοντας στην περίοδο του Μεσοπολέμου, παρατηρούμε πως η αγροτική παραγωγή του νομού Κοζάνης σημειώνει μεγάλη ακμή ιδιαίτερα από το 1922 έως το 1926.¹⁰⁰ Οι καλλιεργήσιμες γαίες αυξήθηκαν, εξαιτίας της αγροτικής αποκατάστασης των αφιχθέντων προσφύγων από την ΕΑΠ, καθώς και από τις αλλαγές που επέφερε η αγροτική

⁹⁷ Άρθρο για τον Δημοτικό Φωτισμό της Κοζάνης: «Ὁ Δημοτικὸς φωτισμὸς Κοζάνης ...Ἀπὸ τῆς Παρασκευῆς ἑσπέρας ἡ πόλις μᾶς φωτίζεται ἀπὸ τὸ νέον ἐργαστάσιον ἠλεκτροφωτισμοῦ Ἀδελφῶν Βλιούρα καὶ Σία. Τὰ καταστήματα ἤρχισαν νὰ συνδέωνται μὲ τοὺς ἀγωγούς. Οἱ δρόμοι φωτίζονται ὅλοι. Τὰ ἐπίσημα ἐγκαίνια θὰ γίνωσι τὴν 22αν Ἰουνίου ὡς λέγεται». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 160-08/06/1930, Β' περιόδου.

⁹⁸ Σπύρος Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ιέ-ιθ' αι., τ. Α'*, έκδοση Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, τ. Α', σ. 249-251.

⁹⁹ Γεώργιος Χρ. Αλευράς, *Ο Κοζανίτης ἔμπορος Κωνσταντῖνος Δ. Τακιατζής (1812-1896). Οἱ οικονομικὲς δραστηριότητες του τὴν περίοδο 1840-1855 σύμφωνα με ἀνέκδοτα ἐγγραφα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Τακιατζή*, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικῶν Μελετῶν, Επιστημονικὲς Εκδόσεις 2], Κοζάνη 2017, σ. 29-30, 39.

¹⁰⁰ Για την αγροτική παραγωγή του νομού Κοζάνης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Ελευθέριος Ταμουρίδης, «Γενικὴ Ἐπισκόπησις τῆς γεωργικῆς καταστάσεως τοῦ Νομοῦ Κοζάνης», στο *Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας*, Βόρειος Ελλάς, Κοζάνη 1932, σ. 198-203.

μεταρρύθμιση του ελληνικού κράτους. Στις καλλιέργειες του νομού Κοζάνης κυριαρχούν τα δημητριακά. Εξέχουσα θέση κατέχει η καλλιέργεια του καπνού, η οποία ενίσχυσε θετικά την οικονομία της ευρύτερης περιοχής.¹⁰¹ Ας τονισθεί ότι πριν από την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, ο καπνός καλλιεργούνταν κυρίως στην επαρχία Σέλιτσας. Η καπνοκαλλιέργεια, λοιπόν, πρόσφερε σημαντικά κέρδη στους αγρότες του νομού, συμβάλλοντας καθοριστικά στον εκχρηματισμό της οικονομίας. Τα παραγόμενα καπνά προορίζονταν για εμπορική χρήση και όχι για την κάλυψη των βιοτικών αναγκών των οικογενειών. Αποτέλεσμα της ανόδου της καλλιέργειας του καπνού υπήρξε η ίδρυση γραφείου προστασίας καπνού το 1928.¹⁰²

Επίσης, στις αγροτικές καλλιέργειες εξέχουσα θέση κατέχει η αμπελουργία. Στα 1929, οι αμπελώνες στο νομό Κοζάνης ανέρχονται στα 13.293 στρέμματα. Τα κρασιά της πόλης είχαν εξαιρετική ποιότητα και πωλούνταν σε όλη την ελληνική επικράτεια.¹⁰³ Ιδιαίτερο παραγόμενο προϊόν της επαρχίας Κοζάνης αποτέλεσε το αρωματικό φυτό του κρόκου, το οποίο προορίζονταν από τους παραγωγούς για εξαγωγές. Ακόμη, στην περιοχή λαμβάνουν χώρα σημαντικές δενδροκαλλιέργειες, ενώ αναπτύσσεται δειλά και η σηροτροφία.¹⁰⁴ Παράλληλα, η αγροτική παραγωγή ενισχύθηκε με την αποξήρανση του έλους Σάρη-Γκιόλ, καθώς υπήρξε αύξηση των διαθέσιμων καλλιεργήσιμων γαιών.¹⁰⁵ Παρόλα αυτά, τη διετία 1927-1928 εμφανίστηκε ανομβρία, προκαλώντας ζημιές στα σιτηρά, τα όσπρια αλλά και τον καπνό.¹⁰⁶ Τέλος, η παρουσία ακρίδας προκάλεσε τεράστιες ζημιές στις αγροτικές καλλιέργειες της περιοχής την εν λόγω περίοδο.¹⁰⁷

¹⁰¹ Άρθρο για την παραγωγή και πώληση του καπνού: «Αἱ πραγματοποιηθεῖσαι μέχρι τουδε ἀγοραὶ καπνῶν ...Τὸ σύνολον τῶν πωληθέντων καπνῶν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἀγορῶν μέχρι 28/2/30, ἐὰν εἰς ταῦτα προστεθῇ καὶ ἡ πωληθεῖσα ποσότης ἐκ 5.627.820 ὀκάδες μέχρι 15 Φεβρουαρίου ἀνέρχεται εἰς ὀκάδες 6.516.683». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 147-09/03/1930, καθώς και 144-16/02/1930, Β' περίοδος.

¹⁰² Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων*, ὁ. π., σ. 71, 487-488.

¹⁰³ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ὁ. π., σ. 20-21.

¹⁰⁴ Άρθρο για την σηροτροφία βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 144-16/02/1930, Β' περίοδος.

¹⁰⁵ Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων*, ὁ. π., σ. 71, 487-488.

¹⁰⁶ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ὁ. π., σ. 22-23.

¹⁰⁷ Για τις καταστροφές που δημιουργήσαν οι ακρίδες στις καλλιέργειες βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 162-22/06/1930, Β' περίοδος.

3.3 Τα επαγγέλματα και οι βιοτεχνίες

Κατά την περίοδο της ύστερης Οθωμανοκρατίας, ο ελληνικός πληθυσμός της Κοζάνης παρήγαγε στα εργαστήριά του διάφορα είδη ένδυσης, όπως κάπες, τσόχινα παντελόνια, κιλίμια και αλατζάδες (είδος βαμβακερού υφάσματος). Ας τονισθεί πως ιδιαίτερη ανάπτυξη την εν λόγω περίοδο παρουσίασε η κατεργασία δερμάτων, η οποία εξελίχθηκε σε μέγιστο βαθμό από τους τεχνίτες, ώστε η Κοζάνη να αποτελέσει κέντρο βυρσοδεψίας κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Επίσης, η γουνοποιία κατείχε εξέχουσα θέση στην βιοτεχνική δραστηριότητα της πόλης, με την παραγωγή και εμπορία γούνινων ενδυμάτων. Οι τεχνίτες επεξεργαζόταν στα εργαστήριά τους, διάφορα δέρματα από αλεπούδες, αρκούδες, πρόβατα και κατσίκια. Όλα αυτά τα παραγόμενα αγαθά προωθούνταν από τους Κοζανίτες εμπόρους στις αγορές της Δυτικής Μακεδονίας, αλλά και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού και της κεντρικής Ευρώπης.¹⁰⁸

Όμως, τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1912), η Κοζάνη σημειώνει στασιμότητα στις παραγωγικές δραστηριότητες, εξαιτίας της μεταβατικής κατάστασης που υφίστατο η οικονομία, καθώς παρουσιάζονται αλλαγές και διαφοροποιήσεις από το θεσμικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε αυτό του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ακόμη, ο εθνικός διχασμός και η εκστρατεία στην Μ. Ασία, δεσμεύουν σημαντικό κομμάτι του τοπικού πληθυσμού στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, το οποίο άλλοτε εργαζόταν ακατάπαυστα στις τοπικές βιοτεχνίες.

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, και ιδιαίτερα το 1928, παρατηρείται ανοδική πορεία στις βιοτεχνικές και βιομηχανικές δραστηριότητες της πόλης. Το καθεστώς αυτό θα αλλάξει άρδην τα επόμενα χρόνια, εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (1929) και των επιπτώσεών της στην ελληνική οικονομία. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη των στατιστικών της εποχής αποδεικνύει πως το 33,6% του παραγωγικού πληθυσμού της Κοζάνης απασχολούνταν στον βιοτεχνικό κλάδο της οικονομίας.¹⁰⁹

Από τις επιχειρήσεις που λαμβάνουν χώρα στην Κοζάνη του Μεσοπολέμου, σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη του κ. Αρβανίτη, σημειώνονται ως εξής: οι υποδηματοποιοί (211), οι βυρσοδέψες (95), οι ράφτες (87), οι σιδηρουργοί (57) και οι τέκτονες (50). Συν τοις άλλοις, τα επαγγέλματα με την πλειονότητα των καταγραφών του 1928 αποτέλεσαν οι

¹⁰⁸ Γ. Χρ. Αλευράς, *Ο Κοζανίτης έμπορος*, ό. π., σ. 54-55.

¹⁰⁹ Μ. Καραγιάννης, «Η Κοζάνη του Μεσοπολέμου ό. π., σ. 116.

υποδηματοποιοί (313), οι καπνοκόπτες, καπνοσυσκευαστές και σιγαροποιοί (312), οι κτίστες (141), οι ράπτες (140) και οι ξυλουργοί–επιπλοποιοί (84).¹¹⁰

Η πλειοψηφία των βιοτεχνών και τεχνιτών της πόλης ίδρυσαν επαγγελματικά σωματεία, τις γνωστές συντεχνίες.¹¹¹ Πρόκειται για ειδικές οργανώσεις ομοτέχνων, που δημιουργήθηκαν για την «προστασία των υλικών και ηθικών συμφερόντων των μελών τους».¹¹² Οι συντεχνίες που αναπτύχθηκαν στην Κοζάνη του Μεσοπολέμου ήταν αυτές των αγγειοπλαστών, των αρτοποιών, των βυρσοδεψών, των ζαχαροπλαστών, των κασσιτερατών, των κτιστών, των ραπτών, των σαγματοποιών, των σανδαλοποιών, των σιδηρουργών, των τσαρουχοποιών, των υποδηματοποιών, των φανοποιών και των χαλκοποιών.¹¹³

Από τις συντεχνίες που αναφέρθηκαν παραπάνω, ιδιαίτερη ανάπτυξη κατείχε η συντεχνία των βυρσοδεψών, καθώς οι Κοζανίτες τεχνίτες συνέχισαν την παράδοση αιώνων στην κατεργασία δερμάτων. Τα επεξεργασμένα προϊόντα προωθούνταν αφενός στους υποδηματοποιούς της πόλεως και αφετέρου στις εξαγωγές.¹¹⁴ Η μεγάλη ζήτηση των τοπικών δερμάτων ανάγκασε τους τεχνίτες να εξελίξουν την τέχνη τους και να οργανώσουν καλύτερα την συντεχνία τους, ώστε να εξυπηρετηθούν με επιτυχία τα συμφέροντά τους.¹¹⁵

Συμπερασματικά, παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη στην οικονομία της περιοχής και ιδιαίτερα στον τομέα των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων. Από τις 664 επιχειρήσεις που λάμβαναν χώρα στον νομό Κοζάνης το 1920, ο αριθμός τους αυξήθηκε στις 1.579 κατά το τέλος του 1930.¹¹⁶

3.4 Η ανάπτυξη του συνδικαλισμού και τα σωματεία

¹¹⁰ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 28.

¹¹¹ Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και επίδρασή τους στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 241-244.

¹¹² Νίκος Ποταμιανός, «Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Ελλάδος (ΓΣΕΒΕ), 1919-1925», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρή, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 172.

¹¹³ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 29.

¹¹⁴ Φανή, Φτάκα - Τσικριτζή, «Επαγγέλματα του χθες, επαγγέλματα του αύριο. Το τέλος μιας εποχής», *Αντικομακεδονικά Γράμματα* (1997), σ. 405.

¹¹⁵ Κ. Σιαμπανόπουλος, *Ο Νομός Κοζάνης στο χώρο και στο χρόνο*, ό. π., σ. 271.

¹¹⁶ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 30.

Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των περισσότερων κατοίκων της πόλης και ιδιαίτερα των αγροτών, σε συνδυασμό με την αύξηση της φορολογίας από το ελληνικό κράτος για την δημιουργία αγρονομικής ασφάλειας, διαδραμάτισαν καθοριστικούς παράγοντες κοινωνικής αντίδρασης στην ευρύτερη περιοχή της Κοζάνης.¹¹⁷

Στις αρχές του 1925, οι αγρότες της περιοχής διαμαρτυρήθηκαν έντονα στους πολιτικούς εκπροσώπους, χωρίς όμως να καταφέρουν σημαντικά αποτέλεσμα. Για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους οργανώθηκαν σε συνσπασμούς, τις αγροτικές οργανώσεις. Έτσι, στην Κοζάνη λαμβάνουν χώρα, αφενός η «συντεχνία των γεωργών», με επικεφαλής μεγαλοκτηματίες της πόλης, και αφετέρου ο Γεωργικός Πιστωτικός Συνεταιρισμός Κοζάνης «Η Δήμητρα».¹¹⁸

Σημείο αναφοράς για την προάσπιση των κοινωνικών δικαιωμάτων των αγροτών του νομού Κοζάνης, καθώς και τη δυνατότητα άμεσης οικονομικής ενίσχυσης σε περιόδους καιρικών καταστροφών με τη χορήγηση τραπεζικών δανείων,¹¹⁹ διαδραμάτισε η ίδρυση του Γεωργικού Επιμελητηρίου Κοζάνης,¹²⁰ στις 23 Νοεμβρίου του 1927. Παρόλα αυτά, η λειτουργία του Επιμελητηρίου άρχισε στις 16 Δεκεμβρίου 1928.¹²¹

Στις 25 Φεβρουαρίου του 1930, ο πρόεδρος του Γεωργικού Επιμελητηρίου Κοζάνης, Χ. Χρυσόπουλος, καλεί τα μέλη σε έκτακτη γενική συνέλευση με θέμα συζήτησης, την αντικατάσταση των πέντε μελών της Διοικούσας Επιτροπής, καθώς και την απομάκρυνση του Γενικού Γραμματέως από τα καθήκοντά του, την θέση του οποίου θα αναλάβει ο Ειδικός Γραμματέας με οικονομικές αρμοδιότητες εξεύρεσης αναγκαίων πόρων.¹²² Η συνεδρίαση του νέου Διοικητικού συμβουλίου θα λάβει χώρα στις 16 Μαρτίου 1930, στην

¹¹⁷ Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων*, ό. π., σ. 488.

¹¹⁸ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 24.

¹¹⁹ Για τα δάνεια που σύναψε το Γεωργικό Επιμελητήριο της Κοζάνης με την Εθνική Τράπεζα Ελλάδος βλ. άρθρο της εφημερίδας: «Τὸ Γεωργικὸ Ἐπιμελητήριον ...ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα μετὰ συνεννόησιν μεθ' ἡμῶν προβαίνει εἰς ἀπάντησιν τῶν δανείων τῶν πράγματι ὑποστάντων ζημίας παραγωγῶν ἀδυνατούντων νὰ ἐξοφλήσωσι. Ἐπίσης, μετὰ τὰς ἐορτὰς θὰ διαταχθῇ ἡ χορήγησις συμπληρωματικῶν πλασματικῶν δανείων». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 140-19/01/1930, Β' περίοδος.

¹²⁰ Για τα αποτελέσματα της Γ' Τακτικής Γενικής Συνελεύσεως του Γεωργικού Επιμελητηρίου Ν. Κοζάνης βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 142-02/02/1930, Β' περίοδος. Ακόμη, η περιγραφή του έργου που διατελεί το Γεωργικό Επιμελητήριο κατά το 1930, σημειώνεται σε άρθρο της Εφημερίδας «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 178-12/10/1930, Β' περίοδος.

¹²¹ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 25.

¹²² Για την πρόσκληση σε Έκτακτη Γενική Συνέλευση του Γεωργικού Επιμελητηρίου Ν. Κοζάνης βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 146-02/03/1930, καθώς και 147-09/03/1930, Β' περίοδος.

οποία περιγράφονται τα τεκταινόμενα της προηγούμενης Διοίκησης, τα μείζοντα προβλήματα των αγροτών που είχαν προκύψει καθώς και οι τρόποι επίλυσής τους.¹²³

Έπειτα, σημαντική παρουσία πολιτικής έκφρασης στο νομό Κοζάνης κατέχει το Αγροτοεργατικό Κόμμα του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου.¹²⁴ Πρόκειται για πολιτικό φορέα του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού. Το πρόγραμμα του κόμματος προωθούσε μία κοινωνική συμμαχία εργατών, αγροτών, διανοούμενων και μικροαστών, με στόχο την προάσπιση των δίκαιων συμφερόντων τους, τα οποία θίγονταν από τις πολιτικές των ελληνικών κυβερνήσεων.¹²⁵

Παράλληλα, ένας άλλος πολιτικός φορέας, το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος επεκτείνεται και στη Δυτική Μακεδονία, καθώς το 1928 δημιουργείται ειδικό τμήμα και γραφείο του κόμματος στα Γρεβενά. Το πρόγραμμα του Αγροτικού Κόμματος στοχεύει στην κατάληψη της πολιτικής εξουσίας της χώρας από την αγροτική τάξη, η οποία αποτελούσε την πολυπληθέστερη κοινωνική τάξη της Ελλάδος και έπρεπε με κάποιο τρόπο να προασπίσει τα κοινωνικά δικάιά της.¹²⁶

Επίσης, την εν λόγω περίοδο αναπτύχθηκε το στην Κοζάνη Εμπορικό, Βιομηχανικό και Επαγγελματικό Επιμελητήριο, το οποίο εξελίχθηκε σε κύριο φορέα σωματειακής οργάνωσης των εμπόρων της πόλεως.¹²⁷ Στις αρχές του 1930, οι επιπτώσεις της διεθνούς οικονομικής κρίσης έγιναν αισθητές στην ελληνική επικράτεια, με αποτέλεσμα η οικονομία να οδηγηθεί σε ύφεση, με παράλληλη πτώση στις τιμές του καπνού και των σιτηρών. Η συνέλευση του Διοικητικού Συμβουλίου του Επιμελητηρίου πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση μία σειρά μέτρων τόνωσης της οικονομίας.¹²⁸ Οι κύριες προτάσεις αναφέρονται ως εξής: α) αύξηση του εισαγωγικού δασμού για τα προϊόντα του εξωτερικού,

¹²³ Για την Συνεδρίαση του νέου Διοικητικού Συμβουλίου του Γεωργικού Επιμελητηρίου Ν. Κοζάνης βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 148-16/03/1930, καθώς και 147-09/03/1930, Β΄ περίοδος. Επίσης, ο Νικόλαος Βαρδακάς από το χωριό Προσήλιο Σερβίων εκλέχθηκε ταμίας του Γεωργικού Επιμελητηρίου βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 148-16/03/1930, καθώς και 149-23/03/1930, Β΄ περίοδος.

¹²⁴ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 27.

¹²⁵ Για το Αγροτοεργατικό Κόμμα Ελλάδος γίνεται αναφορά στην εφημερίδα: «*Κόμμα Αγροτικό και Έργατικό, Τμήμα Κοζάνης, Δήλωσις. Φέρομεν εἰς γνῶσιν τῶν φίλων καὶ ὁπαδῶν τοῦ Αγροτοεργατικοῦ Κόμματος ὅτι ἡ ἐν τῇ πόλει μᾶς ἐκδοθησομένη Ἐφημερὶς «Μακεδονικὸ Βῆμα» οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὸ Κόμμα μας. Ἐκ τοῦ γραφείου*». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 148-16/03/1930, καθώς και 149-23/03/1930, Β΄ περίοδος.

¹²⁶ Δημήτριος Πουρνάρας, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι. Η αφύπνισις των σκλάβων γης*, Ακαδημαϊκόν, Αθήνα 1931, σ. 91-93.

¹²⁷ Για την ιστορία του Επιμελητηρίου Κοζάνης ως εμπορικού κέντρου της Δυτικής Μακεδονίας βλ. Κατερίνα Καρακουλάκη - Τσακιρίδου, *Επιμελητήριο Κοζάνης. Η ιστορία - το έργο - τα πρόσωπα*, Επιμελητήριο Κοζάνης, Κοζάνη 2006, σ. 35-30.

¹²⁸ Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη*, ό. π., σ. 48-49.

β) προτίμηση των εγχώριων προϊόντων στις κρατικές προμήθειες, γ) έναρξη δημόσιων έργων για αντιμετώπιση της ανεργίας, καθώς και δ) παροχή εργασίας από το κράτος στους αρβυλοποιούς, ράπτες και άλλους βιοτέχνες της Κοζάνης. Άμεσα, η ελληνική κυβέρνηση απάντησε με επιστολή στο Επιμελητήριο Κοζάνης, γνωστοποιώντας αφενός την λειτουργία της Αγροτική Τράπεζας και αφετέρου τις προσπάθειες του κράτους για την έναρξη των Δημοσίων έργων στην περιοχή.¹²⁹

Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε το εργατικό σωματείο των καπνεργατών Κοζάνης, το οποίο ιδρύθηκε στα 1920, με στόχο την προστασία των συμφερόντων των εργατών του καπνού.¹³⁰ Το 1927, το σωματείο έφτασε τα 140 μέλη. Πολλές φορές οι καπνεργάτες της Κοζάνης υποστήριζαν ανοιχτά τους συναδέλφους καπνεργάτες της Ελλάδος, υιοθετώντας τις απαιτήσεις τους για τις συνθήκες εργασίας και συμμετέχοντας στους αγώνες τους.¹³¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε το γεγονός ότι οι καπνεργάτες της Κοζάνης επεδίωξαν να εορτάσουν την εργατική Πρωτομαγιά.¹³²

Ωστόσο, η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου ψήφησε και εφάρμοσε το «Ιδιώνυμον», ιδιαίτερος νόμος που επέφερε τη διακοπή της λειτουργίας των περισσότερων εργατικών σωματείων της χώρας έως τα τέλη του 1930. Στη συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου του Σωματείου καπνεργατών Κοζάνης, οι αστυνομικές αρχές της περιοχής εισήλθαν στο χώρο διεξαγωγής, συνέλαβαν το διοικητικό συμβούλιο και κατέσχεσαν το αρχείο του Σωματείου. Τελικά, με απόφαση του πρωτοδικείου Κοζάνης, το Σωματείο καπνεργατών διαλύθηκε, εφόσον τα μέλη του θεωρήθηκαν κομμουνιστές.¹³³

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

¹²⁹ Η απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης στο υπόμνημα του Εμπορικού, Βιομηχανικού και Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Κοζάνης αναφέρεται στην Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 145-23/02/1930 και 16/02/1930, Β' περίοδος.

¹³⁰ Για την οργάνωση του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου βλ. Θανάσης Καμπαγιάννης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918- 1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007, σ. 30-38.

¹³¹ Για την εργατική αλληλεγγύη την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Κώστας Ευθυμίου, «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη». Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλέγγυας δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, εκδόσεις των συναδέλφων, Αθήνα 2014, σ. 19, 24-25.

¹³² Ε. Αρβανίτης, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη, ό. π.*, σ. 48-49.

¹³³ Για το Σωματείο καπνεργατών Κοζάνης υπάρχει αναφορά: «Δι' ἀποφάσεως τοῦ Πρωτοδικείου Κοζάνης προκληθείσης κατόπιν ἐκθέσεως τοῦ Εἰσαγγελέως διελύθη τὸ σωματεῖον τῶν ἐνταῦθα Καπνεργατῶν «ἡ Πρόοδος», τῶν μελῶν αὐτοῦ θεωρηθέντων ὡς κομμουνιστῶν». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 148-16/03/1930, Β' περίοδος.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΖΑΝΗ 1922-1936

4.1 Λογοτεχνία

Στην πόλη της Κοζάνης παρατηρείται ιδιαίτερη λογοτεχνική παραγωγή από την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Μέσα από τα έργα και τις ημέρες των πνευματικών ανθρώπων της περιοχής, ανιχνεύουμε την πολιτιστική ταυτότητα της πόλεως, καθώς και επιδράσεις που δέχτηκε από τα διάφορα λογοτεχνικά κινήματα κατά το πέρασμα των αιώνων.¹³⁴

Πιο συγκεκριμένα, τα πνευματικά έργα των λογίων της Κοζάνης τοποθετούνται επιστημονικά στην ύστερη φάση του κινήματος του νεοελληνικού Διαφωτισμού (αρχές του 19ου αι.).¹³⁵ Κύριοι εκπρόσωποι αποτέλεσαν ο Γεώργιος Σακελλάριος και η σύζυγος του Μητιώ, με τη συλλογή «Ποιημάτια» (Βιέννη 1817),¹³⁶ καθώς και ο Μιχαήλ Περδικάρης, με τη σατιρική αλληγορία «Ερμήλος ή Δημοκριθιράκλειτος» (Βιέννη 1817). Ακολουθούν ο Γεώργιος Λασσάνης με τα θεατρικά έργα του, ο Γεώργιος Ρουσιάδης και ο Χαρίσιος Μεγδάνης με την «πρώτη ποιητική». Τα παραπάνω έργα παρουσιάζουν επιδράσεις από το λογοτεχνικό κίνημα του ρομαντισμού.¹³⁷

Μετά την απελευθέρωση της περιοχής από τον Οθωμανικό ζυγό (1912) δεν παρατηρείται ιδιαίτερη λογοτεχνική παραγωγή από τους Κοζανίτες λογίους. Αντίθετα, η παραγωγή λογοτεχνικών έργων ξεκινά στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τοπικής λογοτεχνίας εστιάζουν στην ανάπτυξη της ηθογραφίας, στην καταγραφή και ανάδειξη των εθίμων της περιοχής και στις αναμνήσεις των πρωταγωνιστών των πολεμικών επιχειρήσεων, με απώτερο στόχο την αναζήτηση της νέας πολιτισμικής ταυτότητας της πόλης.¹³⁸

¹³⁴ Για την λογοτεχνία της Κοζάνης την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Μάκης Καραγιάννης, *Η αισθητική της ιθαγένειας. Λογοτεχνία και τόπος. Η περίπτωση της Κοζάνης*, εκδ. Παρέμβαση, Κοζάνη 2011.

¹³⁵ Για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 98.

¹³⁶ Για την ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σ. 17.

¹³⁷ Για τον Ελληνικό Ρομαντισμό βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Οι νύχτες του Γιουγκ στην Ελλάδα του 1817», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 39.

¹³⁸ Για την νέα πολιτισμική ταυτότητα της Κοζάνης μετά την απελευθέρωση από το τουρκικό ζυγό βλ. Αγνή Παπακώστα, «Πολιτιστική κίνηση στην Κοζάνη μετά την απελευθέρωση: Λογοτεχνία, θέατρο, μουσική», στο *Κοζάνη 600 χρόνια ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης*, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012, Χ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Δ. Σκρέκας (επιμ.), εκδ. Δήμος Κοζάνης, Κοζάνη 2014, σ. 549-562.

Οι σημαντικότεροι εκφραστές της λογοτεχνικής παραγωγής της πόλεως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αποτέλεσαν ο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, ο Διονύσιος Μανέντης και ο Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου. Αρχικά, ο Κ. Τσιτσελίκης (1882-1938) επιδόθηκε στη διηγηματογραφία, χρησιμοποιώντας τη δημοτική γλώσσα της εποχής, σε συνδυασμό πάντα με το κοζανίτικο ιδίωμα. Μερικά διηγήματά του αποκτούν λυρικές προεκτάσεις, όπως η νουβέλα «Αγάπη στον Αλιάκμονα». Συν τοις άλλοις, το διήγημα «Η Ελενίτσα» παρουσιάζει τη ζωή των κατοίκων της Κοζάνης κατά τη περίοδο της γαλλικής κατοχής (1916-1918). Στα 1924, το έργο του με τίτλο: «Ένα ξερίζωμα και Μακεδονικές εικόνες», δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Νέα Εστία των Αθηνών. Τέλος, ο Διονύσιος Μανέντης διαδραμάτισε τον κύριο εκπρόσωπο της ποιητικής έκφρασης κατά το 1924. Στα ποιήματά του παρουσιάζεται μία τάση εξιδανίκευσης της Κοζάνης μέσω της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της, των καθημερινών δραστηριοτήτων των κατοίκων της, των ηθών και των εθίμων, καθώς και των δύσκολων καιρικών συνθηκών της περιοχής.¹³⁹

4.2 Μουσική

Η μουσική παράδοση της Κοζάνης διαφυλάσσεται με την ίδρυση της φιλαρμονικής «Πανδώρας» (1902), κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Μετά την απελευθέρωση της πόλεως, τα μουσικά δρώμενα είναι περιορισμένα έως ανύπαρκτα, όπως διαπιστώνουμε από τις αναφορές στον τοπικό Τύπο της εποχής. Ακόμη, η ίδρυση του «Μουσικού Συλλόγου» είναι καθοριστική για την εξέλιξη της μουσικής παράδοσης της Κοζάνης, καθώς δόθηκε η ευκαιρία να διοργανωθούν πολλές και ποικίλες συναυλίες, κυρίως κατά την περίοδο της γαλλικής κατοχής. Συνάμα, το 1922, επαναλειτουργεί η «Πανδώρα», μετά από μεγάλη περίοδο απουσίας και το 1930 δημιουργείται «Μουσικό Σώμα» από τους Προσκόπους της πόλης.¹⁴⁰

Η δεκαετία του 1930 εξελίσσεται η μουσική της πόλης με την συμβολή της «Πανδώρας», του «Διδασκαλείου Αρρένων», της «Στρατιωτικής Μουσικής» και του

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 550-552.

¹⁴⁰ Για την ανάπτυξη Μουσικού Σώματος Προσκόπων στην Κοζάνη την εν λόγω περίοδο βλ. άρθρο της εφημερίδας: «Μουσικὸν Σῶμα. Λαβὼν ὑπ' ὄψιν ἔγραφον τοῦ Προέδρου τοῦ Μουσικοῦ Σωματείου Πανδώρας ἰδρύω μουσικὴν σῶματος προσκόπων Κοζάνης καὶ κατατάσσω εἰς αὐτὴν τοὺς κάτωθι νεοεγγραφέντας προσκόπους: 1. Κωνσταντῖνον Τζάκαν, 2. Ἐμμανουὴλ Παπαδέλην, 3. Δημήτριον Λιόνταν, 4. Τιτέλην Φόρην, 5. Δημήτριον Κανάβαν, 6. Μάρκον Μελέτην, 7. Γεώργιον Ζαφειράκη, 8. Ἡλίαν Λάκαν, 9. Ἀθανάσιον Μουμουζᾶν, 10. Χρήστον Τζίντζιλην, 11. Χριστόδουλον Γκατζόφλιαν, 12. Νικόλαον Κορκᾶν, 13. Κωνσταντῖνον Πλάκαν καὶ τοὺς προσκόπους ἄλλας ὁμάδας, 14. Κωνσταντῖνον Μαγκανάρην, 15. Βίκτωρα Δρίζην, 16. Χρήστον Τιτέλην, 17. Ἐμμανουὴλ Μάνον, 18. Κωνσταντῖνον Παπασιῶπη. Ὁ τοπικὸς Ἐφορος Στ. Σαμαρὰς». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 167-27/07/1930, Β' περίοδος.

«Δημοτικού Ωδείου» (1936). Στόχος τους αποτέλεσε η διαμόρφωση της τοπικής μουσικής κουλτούρας. Στο πλαίσιο αυτό, αναδείχθηκαν μεγάλες προσωπικότητες, που αγάπησαν την τοπική μουσική, όπως ο Νικόλαος Πάϊκου-Δελιαλής, ο Κώστας Λιόντας, τενόρος στην όπερα της Βουδαπέστης, καθώς και ο μουσικοσυνθέτης Γιάννης Δόδουρας, ο οποίος άφησε μεγάλη παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές με τη διασκευή των παραδοσιακών δημοτικών τραγουδιών.¹⁴¹

4.3 Θέατρο

Κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, λόγιοι της Κοζάνης ασχολήθηκαν με τα θεατρικά έργα και εξέλιξαν την πολιτισμική ταυτότητα των Δυτικομακεδόνων. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, κατά τον 19ο αιώνα κύριοι εκπρόσωποι του θεάτρου της πόλεως αποτέλεσαν αφενός η Μητιώ Σακελλαρίου, η οποία μετάφρασε θεατρικά έργα σπουδαίων δημιουργών (Γκολντόνι), και αφετέρου ο Γεώργιος Λασσάνης, ως ένας από τους καλύτερους νεοέλληνες θεατρικούς συγγραφείς κατά την περίοδο της εθνικής Παλιγγενεσίας.¹⁴²

Επιστρέφοντας στην περίοδο μετά την απελευθέρωση και ιδιαίτερα την εποχή του ελληνικού Μεσοπολέμου, οι πρώτες αναφορές για την ύπαρξη θεατρικών παραστάσεων σε όλη την Δυτική Μακεδονία, όπως στη Σιάτιστα,¹⁴³ στην Γαλατίνη,¹⁴⁴ στο Επταχώρι,¹⁴⁵ στο Τζουμά,¹⁴⁶ στην Ομαλή,¹⁴⁷ στο Μεσόλογγο¹⁴⁸ και στα Αηδόνια¹⁴⁹ προέρχονται από

¹⁴¹ Αγνή Παπακώστα, «Πολιτιστική κίνηση στην Κοζάνη, ό. π., σ. 557-558.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 556-557.

¹⁴³ Για την ύπαρξη θεατρικής παράστασης στην Σιάτιστα τις ημέρες των Χριστουγέννων βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 141-26/01/1930, Β' περίοδος.

¹⁴⁴ Για την ύπαρξη θεατρικής παράστασης στη Γαλατίνη από τις μαθήτριες του Παρθεναγωγείου βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 155-04/05/1930, Β' περίοδος.

¹⁴⁵ Για την ύπαρξη θεατρικής παράστασης στο Επταχώρι την ημέρα των Θεοφανείων από τον «Φιλοπρόοδο» Σύλλογο του χωριού βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 141-26/01/1930, Β' περίοδος.

¹⁴⁶ Για την ύπαρξη θεατρικών παραστάσεων στο χωριό Τζουμά (Δράμα: Ο Άγιος Αθανάσιος Διάκος, καθώς και Κωμωδία: Ο Φιάκας) βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 141-26/01/1930, Β' περίοδος.

¹⁴⁷ Για την ύπαρξη θεατρικών παραστάσεων στο χωριό Ομαλή από το Σύλλογο «Πρόοδο» (Δράμα: Η Βασίλισσα των ανθέων, καθώς και Κωμωδία: Η Μαύρη Παρηγοριά) βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 142-02/02/1930, Β' περίοδος.

¹⁴⁸ Για την ύπαρξη θεατρικών παραστάσεων στο χωριό Μεσόλογγο από τους μαθητές του σχολείου (Δράμα: Αθανάσιος Διάκος, καθώς και Κωμωδία: Μύλος) βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 142-02/02/1930, Β' περίοδος.

¹⁴⁹ Για την ύπαρξη θεατρικής παράστασης στο χωριό Αηδόνια, την ημέρα της εορτής των Τριών Ιεραρχών, από τους μαθητές του σχολείου (Δράμα: Αθανάσιος Διάκος) βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 143-09/02/1930, Β' περίοδος.

τον τοπικό Τύπο. Την περίοδο αυτή, λαμβάνουν χώρα στην Κοζάνη περιοδεύοντες θίασοι,¹⁵⁰ οι οποίοι προέρχονται από πολλά μέρη της Ελλάδος.¹⁵¹

Η θεματολογία των θεατρικών παραστάσεων που εμφανίζονται στην Κοζάνη κινείται αφενός σε ελληνικά ιστορικά θέματα, όπως η ζωή του Παύλου Μελά, οι επιτυχίες του Κωνσταντίνου Κανάρη το 1821, τα κατορθώματα του Αθανασίου Διάκου, και αφετέρου σε μεταφρασμένα θεατρικά έργα ξένων δημιουργών ή ακόμη και ελληνικά θεατρικά έργα του Γρηγορίου Ξενόπουλου και του Παντελή Χορν. Σημείο αναφοράς αποτέλεσαν οι οπερέτες και οι επιθεωρήσεις που παιζόταν στα καφενεία του Βαμβακά, του Καραδήμου κ.α. Τέλος, την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε ο «Όμιλος Ερασιτεχνών Ευεργετών», ο οποίος εξασφάλισε ένα σημαντικό ποσό χρημάτων, για την κάλυψη των εξόδων των ερασιτεχνικών θιάσων της πόλης.¹⁵²

4.4 Πολιτιστικοί σύλλογοι

Κατά την περίοδο του ελληνικού Μεσοπολέμου, οι πρόσφυγες του νομού Κοζάνης προχώρησαν σε κινητοποιήσεις, διεκδικώντας την άμεση επίλυση των διαφόρων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων. Για να επιτύχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα ένωσαν τις δυνάμεις τους, δημιουργώντας τοπικές οργανώσεις, οι οποίες πήραν αργότερα τη μορφή Συλλόγων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν ο προσφυγικός Σύλλογος «Καρτερία» Πτολεμαΐδας, ο οποίος ιδρύθηκε με στόχο την ρύθμιση σημαντικών θεμάτων (διανομή αποζημιώσεων κ.τ.λ), καθώς και ο κεντρικός σύνδεσμος προσφύγων Κοζάνης, «Η Ελπίς».¹⁵³

Στο ίδιο πλαίσιο με τους πρόσφυγες της περιοχής κινήθηκαν και οι γηγενείς κάτοικοι της Κοζάνης, ιδρύοντας Πολιτιστικούς και Αθλητικούς Συλλόγους, για την προώθηση των σχετικών αιτημάτων που τους απασχολούσαν. Έτσι λοιπόν, κατά την περίοδο του 1930,

¹⁵⁰ Για την έλευση Θιάσου στην Κοζάνη του Μεσοπολέμου βλ. άρθρο της εφημερίδας: «*Αφίκετο εις την πόλιν μας ό προαγγελθείς υπό τής εφημερίδος μās θιάσος και ήρξατο τών παραστάσεων τοῦ εἰς τήν αἴθουσαν τοῦ κινηματογράφου. Ο θιάσος υπερέχει παντός άλλου όμοίου του διελθόντος από τήν πόλιν μας. Θα δώση όλίγας παραστάσεις. Έλπίζεται νά ύποστηριχθῇ υπό τής κοινωνίας μας*». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 156-11/05/1930, Β΄ περίοδος.

¹⁵¹ Για την έλευση Θιάσου στην Κοζάνη του Μεσοπολέμου με θέμα τον Ερωτόκριτο και την Κασσιανή βλ. άρθρο της εφημερίδας: «». Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 142-02/02/1930, Β΄ περίοδος.

¹⁵² Αγνή Παπακώστα, «Πολιτιστική κίνηση στην Κοζάνη, ό. π., σ. 556-557.

¹⁵³ Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων*, ό. π., σ. 489.

λαμβάνουν χώρα στην Κοζάνη οι Αθλητικοί Σύλλογοι Μακεδονικός,¹⁵⁴ Ολυμπιακός,¹⁵⁵ και Ποδοσφαιρικός Αστέρης Ποντοκώμης,¹⁵⁶ ο Σύλλογος Πολυτέκνων,¹⁵⁷ ο Ιατρικός Σύλλογος,¹⁵⁸ καθώς και ο Σύλλογος «Άγιος Κοσμάς»,¹⁵⁹ σύμφωνα πάντα με τις αναφορές και τα σχετικά άρθρα της τοπικής εφημερίδας «Βόρειος Ελλάς».¹⁶⁰

¹⁵⁴ Για την περιγραφή του ετήσιου χορού του αθλητικού συλλόγου «Μακεδονικός» Κοζάνης βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 139-12/01/1930, Β΄ περίοδος. Για το θάνατο του Ιωάννου Δ. Μανδρέλλα βλ. ψήφισμα του Διοικητικού Συμβουλίου της ομάδας στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 144-16/02/1930, Β΄ περίοδος. Για την Γενική Συνέλευση του «Μακεδονικού» βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 146-02/03/1930, καθώς και 147-09/03/1930, Β΄ περίοδος. Τέλος, για το ευχαριστήριο του Διοικητικού Συμβουλίου του «Μακεδονικού» προς τον σύλλογο Κοζανιτών της Αμερικής «Ολυμπιάς» σχετικά με χορηγία - δωρεά προς την ομάδα βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 166-20/07/1930, Β΄ περίοδος.

¹⁵⁵ Για το θάνατο του Ιωάννου Δ. Μανδρέλλα βλ. ψήφισμα του Διοικητικού Συμβουλίου του «Ολυμπιακού» στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 143-09/02/1930, Β΄ περίοδος.

¹⁵⁶ Για τις εκλογές του Διοικητικού Συμβουλίου στον αθλητικό σύλλογο «Αστέρης» Ποντοκώμης βλ. άρθρο στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 171-24/08/1930, καθώς και άρθρο για Γενική Συνέλευση του Διοικητικού Συμβουλίου στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 154-27/04/1930, Β΄ περίοδος.

¹⁵⁷ Για την ίδρυση του συλλόγου «Πολυτέκνων» Κοζάνης στις 20/10/1929, καθώς και για τις εκλογές του Διοικητικού Συμβουλίου (161 μέλη, Πρόεδρος ο Αθανάσιος Πλιάκης) βλ. άρθρο στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 140-19/01/1930, Β΄ περίοδος. Επίσης, για την πρόταση του συλλόγου «Πολυτέκνων» στο Δημοτικό Συμβούλιο Κοζάνης, σχετικά με την παραχώρηση κονδυλίου για την κάλυψη των εξόδων ενοικίου του γραφείου πολυτέκνων Κοζάνης βλ. άρθρο στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 142-02/02/1930, Β΄ περίοδος. Τέλος, για την απόφαση του «Ιατρικού» συλλόγου Κοζάνης να παρέχει έκπτωση στα μέλη του συλλόγου «Πολυτέκνων» της πόλης βλ. άρθρο στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 146-02/03/1930, Β΄ περίοδος.

¹⁵⁸ Για την αμοιβή των ιατρών βλ. γνωστοποίηση του «Ιατρικού» συλλόγου Κοζάνης στην εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 181-02/11/1930, Β΄ περίοδος.

¹⁵⁹ Για την ίδρυση του συλλόγου «Άγιος Κοσμάς» βλ. Εφημερίδα «Βόρειος Ελλάς», αριθμός φύλλου 144-16/02/1930, Β΄ περίοδος.

¹⁶⁰ Ψηφιακό αρχείο Εφημερίδας «Βόρειος Ελλάς», από 05/01/1930 έως 25/12/1930.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας και της συγγραφής της παρούσας πτυχιακής εργασίας οδηγούμαστε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα για την οικονομία και τον πολιτισμό της Κοζάνης κατά την περίοδο του 1930.

Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε μεγάλη εμπορική κίνηση αφενός στον αγροτικό κόσμο και αφετέρου στην βιοτεχνία. Σημείο αναφοράς αποτέλεσε το γεγονός ότι πολλά άρθρα της εφημερίδας «Βόρειος Ελλάς» παρουσίαζαν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του 1929, όπως η πτώση των τιμών στα προϊόντα, επηρεάζοντας την τοπική οικονομία. Επίσης, η πολιτιστική ζωή εκείνης της περιόδου διακρίνεται για την ίδρυση πολλών πολιτιστικών και αθλητικών συλλόγων (Ολυμπιακός, Μακεδονικός), αλλά και για την παρουσίαση θεατρικών παραστάσεων, ενώ σημαντική ήταν η συνεισφορά της «Πανδώρας» και του «Μουσικού Συλλόγου» στα μουσικά δρώμενα της πόλης.

Αρχικά, η έλευση και η εγκατάσταση των προσφύγων συνετέλεσε στην οικονομική άνθηση όλων των κλάδων της παραγωγής και μεταποίησης των μεγάλων αστικών κέντρων της περιοχής. Ιδιαίτερα στην Κοζάνη έλαβαν χώρα μεγάλα δημόσια έργα (Δημόσια Λουτρά, Οδικό δίκτυο, Δημόσιος Φωτισμός κ.α), με απώτερο στόχο των εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της πόλης. Η αγροτική παραγωγή της περιοχής σημειώνει ακμή, καθώς οι καλλιεργήσιμες γαίες αυξήθηκαν μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του ελληνικού κράτους. Στις καλλιέργειες κυριαρχούν τα δημητριακά και ο καπνός. Σε ανοδική πορεία κινούνται οι βιοτεχνικές δραστηριότητες της πόλης. Το καθεστώς αυτό αλλάζει άρδην τα επόμενα χρόνια, εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και των επιπτώσεων που επέφερε στην ελληνική οικονομία.

Από την άλλη πλευρά, ο πολιτισμός της πόλης σημειώνει ιδιαίτερη εξέλιξη με την παραγωγή λογοτεχνικών έργων, τα οποία εστιάζουν στην καταγραφή και ανάδειξη των ηθών και εθίμων της περιοχής, δημιουργώντας μια νέα πολιτισμική ταυτότητα. Παράλληλα, η ίδρυση του «Μουσικού Συλλόγου» συνέβαλλε στη διαμόρφωση της μουσικής παράδοσης της Κοζάνης, καθώς διοργανώθηκαν πολλές συναυλίες, κυρίως κατά την περίοδο της γαλλικής κατοχής. Ακόμη, αναπτύσσονται θεατρικές παραστάσεις σε όλη την Δυτική Μακεδονία, όπως στη Σιάτιστα, στην Γαλατίνη, στο Επταχώρι, κ.α. Σημαντικοί περιοδεύοντες θίασοι από πολλά μέρη της Ελλάδος εμφανίζονται στην Κοζάνη. Τέλος, η θεματολογία των θεατρικών παραστάσεων κινείται σε ελληνικά ιστορικά θέματα, όπως στη ζωή του Παύλου Μελά, στα κατορθώματα του Αθανασίου Διάκου κ.τ.λ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΗΓΕΣ

-Ψηφιακό αρχείο Εφημερίδας «Βόρειος Ελλάς», από 05/01/1930 έως 25/12/1930, Ψηφιακό Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

-Ελληνόγλωσσες:

-Αλευράς Χρ. Γεώργιος, *Ο Κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής (1812-1896). Οι οικονομικές δραστηριότητες του την περίοδο 1840-1855 σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα από το αρχείο Τακιατζή*, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές Εκδόσεις 2], Κοζάνη 2017.

_____, «Η διδακτική των ιστορικών πηγών στο μάθημα της ιστορίας της Γ' λυκείου με τη μέθοδο της εξ' αποστάσεως εκπαίδευσης (MOOC)», Πρακτικά 1ου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου στη Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων, Θεσσαλονίκη, 6-9 Δεκεμβρίου 2018, [1st International Congress on Management of Educational Units, December 7-9, 2018, Thessaloniki, Greece], Θεσσαλονίκη 2019, σ. 334-339.

_____, *Δυτικομακεδόνες πεσόντες κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-41*, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, Κοζάνη 2020.

-Ασδραχάς Σπύρος κ. άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ιέ-ιθ' αι., τ. Α'*, έκδοση Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

-Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον Συνταγματικό Λόγο*, Σειρά: Προσωπικότητες της Πολιτικής και της Επιστήμης 1, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008.

-Αβδελά Έφη, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 193-204.

-Αρβανίτης Ελευθέριος, *Ο κόσμος της εργασίας στην Κοζάνη του Μεσοπολέμου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία στο τμήμα Ιστορίας Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 2018.

-Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. τ. ΙΕ', (Αθήνα 1974-2000).

-Βερέμης Θάνος, «Η εποχή (1900-1936)», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία - Πολιτική στην Εποχή του*, Θ. Βερέμης και Γ. Γουλμής (επιμ.), εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989.

_____, *Οι επεμβάσεις του ελληνικού στρατού στην πολιτική, 1916-1936*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

_____, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2017.

-Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του Ελληνικού Στρατού 1923-1940*, Αθήνα 1969.

-Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Συμβολή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2009.

-Γιανουλόπουλος Γιάννης, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα., Οι απαρχές 1900- 1922*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), τ. Α', Αθήνα 1999.

-Γκλαβίνας Γιάννης, «Η επαρχία Κοζάνης μέσα από τον εκλογικό κατάλογο του 1920. Πληθυσμιακή σύνθεση, εκλογείς, επαγγέλματα, κοινωνικά δεδομένα», *Ίστωρ* 15 (2009), 39-47.

-Γκαβανάς Δημήτρης, «Νεκρολογία», *Ελιμειακά*, τχ 12-13 (1985), σ. 115-117.

-Δελιαλής Π. Νικόλαος, *Εφημερίδες εκδοθείσαι εν Κοζάνη*, Κοζάνη 1959.

-Δελιβάνης Δημήτριος, «Περιστατικά οικονομικής εξέλιξης της Κοζάνης», *Ελιμειακά* 16-19 (1987), 31-33.

-Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, *Η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος 1923-1940*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1998, σ. 10-15.

-Δημαράς Θ. Κωνσταντίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σ. 17.

_____, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 98.

_____, «Οι νύχτες του Γιουγκ στην Ελλάδα του 1817», στο *Ελληνικός Ρομαντισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 39.

-Διβάνη Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας, 1830-1947*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

-Δρούλια Λουκία, Κουτσοπανάγου Γιούλα, «*Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*», τόμος πρώτος και τόμος τέταρτος, εκδ. ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

-Ευθυμίου Κώστας, «*Εργατική Βοήθεια*» και «*Κοινωνική Αλληλεγγύη*». *Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλέγγυας δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις των συναδέλφων, Αθήνα 2014.

-Θεοδοσιάδης Σταύρος, *Η Πίνδος ομιλεί, Η Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, (επίμ.) Νίκος Καλογερόπουλος, εκδ. ΙΝ.Β.Α., Κοζάνη 2000.

-Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, «*Νεότερος Ελληνισμός 1913-1941*», τ. ΙΕ', εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, 2008.

-Καλλιανιώτης Αθανάσιος, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.

-Καλλινδέρης Μιχαήλ, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1958.

-Καμπαγιάννης Θανάσης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918- 1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕΚΚΕ», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007.

-Καραγιάννης Π. Βασίλης, «Πρωτοπόροι της τοπικής δημοσιογραφίας - Δ. Γκαβανάς», *Παρέμβαση*, τχ 89-90 (1995), σ. 9.

-Καραγιάννης Μάκης, «Η Κοζάνη του Μεσοπολέμου μέσα από τον τοπικό τύπο της εποχής», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* 7 (1996), σ. 113-133.

_____, *Η αισθητική της ιθαγένειας. Λογοτεχνία και τόπος. Η περίπτωση της Κοζάνης*, εκδ. Παρέμβαση, Κοζάνη 2011.

-Καρακουλάκη-Τσακνίδου Κατερίνα, *Επιμελητήριο Κοζάνης. Η ιστορία - το έργο - τα πρόσωπα*, Επιμελητήριο Κοζάνης, Κοζάνη 2006.

-Καραμανλής Αλ. Κώστας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις, 1928-1932*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1995.

-Καραπαναγιώτης Β. Λέων, «Ο ελληνικός τύπος από τον 20ό στον 21ο αιώνα», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Λούκια Δρούλια (επίμ.), ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 45-54.

-Κανδυλάκης Μανώλης, «Ο τύπος της Μακεδονίας και της Θράκης», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Λούκια Δρούλια (επίμ.), ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 304-307.

_____, *Εφημεριδογραφία και περιοδικά της Μακεδονίας και Θράκης*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006.

-Κένεθ-Γκάλμπρεϊθ Τζον, *Το μεγάλο κραχ του 1929*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 2000.

-Κουσουρής Δημήτρης, «Εισαγωγή. Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (1922- 1940)», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρής, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 9-32.

-Κολιόπουλος Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 έως την 28η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα 1978, σ. 382-411.

-Κύρτσης Αλέξανδρος-Ανδρέας, «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης των αρχών του 20ου αιώνα», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, Πρακτικά Συνεδρίου που οργανώθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986, εκδ. Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1990, σ. 63-78.

-Κωστής Κώστας, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος -21ος αιώνας*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2015.

-Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

-Μαυρογορδάτος Θ. Γιώργος, *Μετά το 1922: Η Παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017.

-Μαυροσκούφης Κ. Δημήτριος, *Αναζητώντας το ίχνος της ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, εκδ. Α/φοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005.

-Μουδόπουλος Σταύρος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και επίδρασή τους στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 225-253.

-Μουρέλης Ιωάννης, «Η Ελλάδα και η Στρατηγική των Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια 1939-1941. Ιστορία ενός ραντεβού που χάθηκε», *Πρακτικά ΚΖ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Στρατιωτικής Ιστορίας, 19-25 Αυγούστου 2001*, Ελληνική Επιτροπή Στρατιωτικής Ιστορίας, Αθήνα 2002.

-Μπαλαμπανίδης Δημήτρης και Σούμπασης Κυριάκος, «Η εγκατάσταση των «ανταλλάξιμων» προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρής, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 35-61.

-Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη: η γεωπολιτική κληρονομιά του Ελευθερίου Βενιζέλου», Πρακτικά συνεδρίου «*Η πολιτική κληρονομιά του ελευθερίου Βενιζέλου: συνέχειες και ασυνέχειες*», Αθήνα 24-26 Νοεμβρίου 2016, Γιώργος Κουκουράκης, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Άννα Καραπάνου (επιμ.), εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2021, σ. 139-164.

-Μπρεγιάννη Αικατερίνη, «Η Αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων και το δίκτυο της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος στον Μεσοπόλεμο: Οικονομικές παράμετροι και διαχείριση του χώρου στη Δυτική Μακεδονία», στο *Η Δυτική Μακεδονία στους νεότερους χρόνους*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου, Χ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς (επιμ.), Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Γρεβενά 2016, σ. 819-835.

-Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ό αιώνα: συνέχειες και νέες τάσεις (1922-1974)», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Λούκια Δρούλια (επίμ.), ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 71-80.

-Παπακωνσταντίνου Μιχάλης, *Η γιαγιά μου η Ρούσα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1994.

-Παπακωνσταντίνου Μιχάλης, *Η πέτρινη πόλη*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1995.

-Παπακώστα Αγνή, «Πολιτιστική κίνηση στην Κοζάνη μετά την απελευθέρωση: Λογοτεχνία, θέατρο, μουσική», στο *Κοζάνη 600 χρόνια ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης*, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30

Σεπτεμβρίου 2012, Χ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Δ. Σκρέκας (επιμ.), εκδ. Δήμος Κοζάνης, Κοζάνη 2014, σ. 549-562.

-Πατρόνης Βασίλης, *Ελληνική οικονομική ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος -20ος αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015.

-Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.

_____, «Η συμβολή των προσφύγων του 1923 στην ανάπτυξη της πόλης και επαρχίας Κοζάνης», στο *Κοζάνη 600 χρόνια ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης*, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012, Χ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Δ. Σκρέκας (επιμ.), εκδ. Δήμος Κοζάνης, Κοζάνη 2014, σ. 485-496.

-Πιπινέλης Παναγιώτης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος 1923-1941*, οίκος Μ. Σαλίβερου Α.Ε., Αθήνα 1948.

-Πλουμίδης Σπυρίδων, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-25: Ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 2006.

-Πλουμίδης Σπ. Γεώργιος, *Ιστορική μάθηση (Προτάσεις για τις Πηγές και τη Μεθοδολογία στην Ιστορία)*, Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, Αθήνα 2010.

-Πολατίδης Κλεάνθης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, Τμήμα Παιδαγωγικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2016.

-Ποταμιανός Νίκος, «Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Ελλάδος (ΓΣΕΒΕ), 1919-1925», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρής, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 171-185.

-Πουρνάρας Δημήτριος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι. Η αφύπνισης των σκλάβων γης*, Ακαδημαϊκόν, Αθήνα 1931.

-Ρήγος Άλκης, «*Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

-Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Το Βαλκανικό Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934. Ανέκδοτον κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1974.

-Σιαμπανόπουλος Κωνσταντίνος, *Ο Νομός Κοζάνης στο χώρο και στο χρόνο. Φύση Ιστορία-Παράδοση. Μέσα από τα εκθέματα του Ιστορικού Λαογραφικού Μουσείου Κοζάνης*, εκδ. Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης, Κοζάνη 1993.

-Ταμουρίδης Ελευθέριος, «Γενική Επισκόπησις της γεωργικής καταστάσεως του Νομού Κοζάνης», στο *Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας*, Βόρειος Ελλάς, Κοζάνη 1932, σ. 198-203.

-Φραγκιάδης Αλέξης, *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ος αιώνας: Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα: Νεφέλη, 2007.

-Φτάκα-Τσικριτζή Φανή, «Επαγγέλματα του χθες, επαγγέλματα του αύριο. Το τέλος μιας εποχής», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* (1997) 402-415.

-Χαστάογλου Βίλμα, «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Γ. Μαυρογορδάτος - Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 93-112.

-Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), τ. Β΄, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 37- 123.

-Ξενόγλωσσες:

-Austin C. Robert, «Greater Albania: The Albanian Question and the Question of Kosovo, 1912- 2001», στο: J.R. Lampe – M. Mazower (επιμ.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Νέα Υόρκη 2004, σ. 235-253.

-Cohrs O. Patrick, *The Unfinished Peace after World War I: America, Britain and the Stabilization of Europe, 1919-1932*, Νέα Υόρκη 2006.

-Gerhard L. Weinberg, *Visions of Victory: The Hopes of Eight World War II Leaders*, Κέμπριτζ 2005.

-Mavrogordatos George, “*Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*”, University of California Press, Los Angeles 1983.

-Siegel L. Mona, *The Moral Disarmament of France: Education, Pacifism, and Patriotism, 1914- 1940*, Σακραμέντο 2005.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Υπουργείον των οικονομικών	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	19/1/1930	Σελ.1 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Το Γεωργ. Επιμελητήριο	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	19/1/1930	Σελ.2 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Η Εθνική οδοποιΐα	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	19/1/1930	Σελ.2 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Ο Σύλλογος των πολύτεκνων	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	19/1/1930	Σελ.2 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Λέσχη Φρουράς	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	19/1/1930	Σελ.2 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Λέσχη Δημ. Υπαλλήλων	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.1 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Στάσιστα	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.2 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Επταχώριον	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.2 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Αμύδαλα (Τζουμά)	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.2 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Προκήρυξις εθνικού ορφανοτροφείου Σερβίων	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.3 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Προκήρυξις εθνικού ορφανοτροφείου Σερβίων	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.3 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Προκήρυξις	Η πληροφορίες βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.3 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Σύσκεψις Γεωργικού Συνδέσμου Ανασελίτσας	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.4 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Νέον Μέλος Επιτρόπης Οικοτροφείου	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.4 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Η εφημερίς Κουπαρούσου και Ζωγράφου	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.4 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Εκδόσεις	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.4 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Διαμαρτυρία Ακτιμόνων Μεταμορφώσεως (Δραβουνιάστας)	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	26/1/1930	Σελ.4 εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Απάτη εις Βάρος Εμπορίου	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	2/2/1930	Σελ.1εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Διά τον Προσεχή χορόν της Μακεδόν κης Εκπαιδευτικής Εταιρίας	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	2/2/1930	Σελ.1εφημ
18171	Εφημερίδα Βόρ: Βιβλιοθήκη Άρθρο	Σχολική εορτή	Η περιγραφή για βιβλιοθήκη της βουλής	2/2/1930	Σελ.1εφημ